

Mündəricat

Beynəlxalq statistika nəyi öyrənir

- 1. Beynəlxalq statistikanın predmeti,metodu və əsas inkişaf mərhələləri.....**
  - 2. Beynəlxalq Milli Hesablar Sistemi və əsas makroiqtisadi göstəricilər.....**
  - 3. Beynəlxalq demoqrafiya və əmək statistikasını.....**
  - 4. Milli sərvət statistikasını.....**
  - 5. Xarici iqtisadi əlaqələr statistikasını.....**
  - 6. Əhalinin həyat səviyyəsi statistikasını.....**
  - 7. Maliyyə və pul-kredit statistikasını.....**
  - 8. İqtisadi fəaliyyətin nəticələri və səmərəliliyi statistikasını...**
- Beynəlxalq statistika üzrə məsələlər (həlli ilə).....**
- İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....**

Beynəlxalq statistika nəyi öyrənir

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına iqtisadi fəaliyyətin bazar prinsiplərinin tətbiqi ölkəmizdə əvvəllər məlum olmayan bir sıra hadisə və proseslərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, uzun illər boyu iqtisadiyyatın idarə olunmasında inzibati-amirlik metodlarından istifadə , qapalı iqtisadiyyatın aparılması Azərbaycan Respublikasının dünya təsərrüfat sistemindən kənar qalmasına , beynəlxalq ticarət fəaliyyətinin və xarici iqtisadi əlaqələrin zəif inkişafına səbəb olmuşdur.

Bazar iqtisadiyyatına keçid , iki iqtisadi sistemin aradan qalxmasına səbəb olmaqla beynəlxalq inteqrasiyanı gücləndirdi. Məhz bu şəraitdə beynəlxalq miqyasda baş verən hadisə və proseslərin statistik öyrənilməsinin əhəmiyyəti də yüksəlmişdir. Beynəlxalq statistika yeni iqtisadi şəraitdə iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif tərəflərini əks etdirən prosesləri tədqiq edərək, yeni və təkmilləşdirilmiş göstəricilər sistemini qurmağa başlamışdır.

Dərs vəsaitində «Beynəlxalq statistika» fənninin proqramına uyğun olaraq əsas məövzular şərh olunmuş , hər bir mövzunun mahiyyətini anlamağa şərait yaradan məsələlər həll edilmişdir. Həlli ilə məsələlərin verilməsi tələbələri sərbəst olaraq öz üzərilərində işləmələrinə imkan verir.

Fəsil 1.

Beynəlxalq statistikanın predmeti,metodu və əsas inkişaf mərhələləri.

Müasir anlamda beynəlxalq statistikanın yaranma tarixi təqribən bir əsrə yaxındır. Lakin ilk rüşeymləri statistika tarixində böyük xidməti olan həm siyasi hesab, həm də təsviri məktəbdə mövcud olmuşdur. Bir şeyi mütalicəsiz qeyd etmək olar ki, müasir dövrdə bəşəriyyətin yaşadığı nəhəng iqtisadi və sosial tərəqqi beynəlxalq statistikanın inkişafı üçün də geniş imkanlar açır.

Beynəlxalq statistikanın inkişafına ilk böyük təkan beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının fəaliyyəti vermişdir. Beynəlxalq inteqrasiyanın və əməkdaşlığın dərinləşməsi, beynəlxalq müqayisələr və ümumiləşdirmələr üçün də geniş imkanlar açmışdır.

Bildiyimiz kimi, XX əsrin əvvəllərinə qədər heç bir ölkədə statistika sahəsində aparılan işləri istiqamətləndirən və koordinasiya edən vahid orqan yol idi. Ona görə də systemsiz şəkildə aparılan statistika işlərində qeyri-müqayisəlilik və qeyri-dəqiqlik çox idi. Aparılan statistika işləri müxtəlif alimlərin fəaliyyətinin nəticəsi və şəxsi təşəbbüskarlığı idi.

Belçika alimi Adolf ketle (1796-1874) müasir beynəlxalq statistikanın atası hesab edilir. Məhz o, dövrünün məşhur riyaziyyatçılarını öz ətrafında toplayaraq, statistika tədqiqatlarının zəruriliyi və vacibliyini əsaslandırmaq üçün Mərkəzi Statistika Komissiyasını yaratmışdır. Lakin Ketle riyaziyyatçı olduğu üçün, riyazi prinsiplərə əsaslanırdı. Elə həmin dövrdən bu günə qədər beynəlxalq təcrübədə statistikanın ümumi nəzəriyyəsi «Statistical abstract» adlanır və riyaziyyatın bir bölməsi kimi tədris olunur.

Beynəlxalq statistikanın inkişafı tarixində Böyük Britaniyanın səhiyyə xidmətinin islahatçısı Florens Nadmingeylin (1820-1910) adını qeyd etməmək olmaz. Məhz o qanunvericiliklə, siyasətsə və sahibkarlıqla məşğul olanların mütləq statistika təhlili apara bilməsini vacib hesab edirdi.

İngilis alimləri Karl Pirson (1857-1936) və Frensis Qoltonun (1822-1911) statistikanın nəzəri metodlarının işlənilməsində böyük xidmətləri vardır. Bir qədər sonra Ronald Fişer də (1890-1962) bu sahədə fəaliyyət göstərmişdir. Bu alimlərin riyazi statistikanın inkişafı sahəsindəki xidmətləri danılmazdır.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər heç bir ölkənin vahid orqanı yol idi. XX əsrin əvvəllərində ABŞ-da və bütün Qərbi Avropa ölkələrində hökumət statistika büroları yaranmağa başladı. Bu bürolar əsasən əhali siyahıyaalmaları

aparmaqla və onların materiallarını işləyib nəşr etməklə məşğul idilər.

İqtisadi proseslərə dövlət müdaxiləsi artdıqca daha geniş statistika tədqiqatlarının aparılmasına ehtiyac yaranırdı. Təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin əhatəli statistik xarakteristikaları proqnozlaşdırma üçün də şərait yaradırdı. Ona görə də müxtəlif ölkələrin tədris müəssisələrində bu fənn tədris olunmağa başlandı.

Lakin müxtəlif ölkələrdə statistika işləri ayrı-ayrı dövlət və şəxsi müəssisə və təşkilatlar tərəfindən aparılır. Məsələn, ABŞ-da əsas dövlət statistika müəssisələri: senzələr bürosu və Ticarət Nazirliyinin tərkibinə daxil olan sosial və iqtisadi statistika idarəsinin nəzdindəki İqtisadi Təhlil Bürosudur. Bundan əlavə statistika tədqiqatları ilə Kənd Təsərrüfatı məhsullarının satışı xidməti və əhalinin təbii hərəkətinin Milli Statistika Bürosu məşğul olur.

Fransada ölkədəki bütün statistika tədqiqatlarını Maliyyə və İqtisadiyyat Nazirliyinin statistika və iqtisadi tədqiqatların Milli İnstitutu koordinasiya edir.

Azərbaycan Respublikasında Dövlət Statistika Komitəsi mərkəzləşdirilmiş orqan olub, respublika ərazisində aparılan bütün statistika işlərinə rəhbərlik edir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, statistika işlərini ilk koordinasiya edən təşkilat Beynəlxalq Statistika Konqresləridir.

1946-cı ildən BMT-nin nəzdində Statistika Komissiyası fəaliyyət göstərir.

Statistika Komissiyasının nəzdində xüsusi işçi qrupu yaradılmışdır ki, o da altı xüsusi qruplardan ibarətdir. Bu qruplar iqtisadi fəaliyyətin əsas istiqamətlərinə, yəni iqtisadi statistikanın əsas bölmələrinə uyğun gəlir:

- a) milli hesabdarlıq;
- b) sənaye statistikas;
- v) beynəlxalq ticarət statistikas;
- q) maliyyə statistikas;
- d) xidmət statistikas;
- e) ətraf mühit statistikas.

Məsələn. Hesabat dövründə son istehlak 12% yüksəlmiş, ev təsərrüfatlarından əmtəə və xidmətləri son istehlakı hesabat dövründə son istehlakın ümumi həcmnin 60%-i, 657 mln. pul vahidi təşkil edir. Ev təsərrüfatlarına xidmət edən Dövlət müəssisələri və qeyri-kommersiya təşkilatlarının son istehlakı əsas dövrdə bu dövrün son istehlakının ümumi cəminin 46%-ni təşkil etmişdir.

Hesabat dövründə əsas kapitalın ümumi yığılmasına məsrəflər 365 mln. pul vahidi, hesabat dövründə dövriyyə vəsaitlərinin ehtiyatlarının dəyişməsi 99 mln. pul vahidi, dövriyyə vasitələrinin ehtiyatları indeksi 1,1 təşkil etmişdir.

Əsas dövrdə əmtəə və xidmətlərin xalis ixracı 100 mln. pul vahidi, hesabat dövründə idxal ixracdan 120 mln. pul vahidi çoxdur.

Əsas və hesabat dövrləri üçün hesablayın:

1. Son istehlakı
2. Ümumi yığım
3. Son istifadə metodu ilə Ümumi Daxili Məhsulu
4. Ümumi Daxili Məhsulun quruluşunu.

Həlli:

Son istehlakın tərkibinə ev təsərrüfatlarının son istehlakı, ev təsərrüfatlarına xidmət edən dövlət idarəetmə və qeyri-kommersiya təşkilatlarının son istehlakı daxildir.

Buradan

Göstəricilər	Əsas dövr (mln.pul v.)	Hesabat dövrü (mln.pul v.)
Son istehlak, cəmi	$\frac{1095}{1,12} = 978$	$1095 = \left(\frac{657 \cdot 100}{60}\right)$
O cümlədən		
a) ev təsərrüfatlarının son istehlakı	$978 - 450 = 528$	657
b) ev təsərrüfatlarına xidmət edən dövlət idarəetmə və qeyri-kommersiya təşkilatlarının son istehlakı	$(46 \times 978) : 100 = 450$	$1095 - 657 = 438$

Məsələn.

2. Ümumi yığım:

- a) Əsas kapitalın ümumi yığımı;
 b) Maddi dövriyyə vəsaitlərinin ehtiyatlarının dəyişməsi;
 v) qiymətlərin xalis əldə edilməsi.

Buradan:

Göstəricilər	Əsas dövrdə (mln.pul v.)	Hesabat dövrü (mln.pul v.)
a) əsas kapitalın ümumi yığımı	$478-90=388$	365
b) maddi dövriyyə vəsaitlərinin ehtiyatlarının dəyişməsi	$99:7,1=90$	99
Ümumi yığım Yekun	$464:100:97=478$	464

3. Son istifadə metodu ilə (mln.pul v.) ümumi daxili məhsul aşağıdakı ünsürlərin cəmi kimi hesablanır:

Göstəricilər	Əsas dövr	Hesabat dövrü	I
1. Son istehlak	978	1095	-
2. Ümumi yığım	478	464	-
3. Xalis vergilər	100	-120	-
ÜDM-un yekun:	1556	1439	0,925

4. ÜDM-un quruluşu:

Göstəricilər	Əsas dövr (%)	Hesabat dövrü (%)
1. Son istehlak	62,9	76,1
2. Ümumi yığım	30,7	32,2
3. Xalis vergilər	6,4	-8,3
Yekun:	100	100

Məsələ: Aşağıdakı məlumatlar əsasında hesablayın:

1. A və B ölkələri üçün ümumi daxili məhsul

2. A və B ölkələri üçün ümumi milli məhsul
  3. A ölkəsi üçün milli yığım
  4. A ölkəsi üçün cari əməliyyatların saldosu
  5. A ölkəsi üçün kapitalın hərəkətinin saldosu
- Nəticə çıxarın.

1. Əmtəə və xidmət istehsalı	Mln.pul vahidi
1. A ölkəsinin ərazisində	
a) rezidentlərin	4830
b) qeyri-rezidentlərin	2600
2. B ölkəsinin ərazisində	
a) A ölkəsinin rezidentləri	1300
b) B ölkəsinin rezidentləri	5800
II. A ölkəsinin məsrəfləri	
a) müdafiədə	780
b) beynəlxalq avtomagistralın tikintisində	270
v) dövlət qulluqçularının əməyinin ödənilməsinə	430
III. Ev təsərrüfatlarının məsrəfləri	
a) vergilərin ödənilməsi	40
b) gündəlik istifadə üçün əmtəə və xidmətlərin əldə edilməsinə	220
v) ev tikintisində vəsaitlərin qoyuluşu	900
q) uşaqların istifadəsi üçün uzunmüddətli istifadə əşyaları	1700
d) turist putyevkalarının əldə edilməsi	60
IV. A ölkəsinə xaricdən investisiya daxil olmuşdur	770
V. A ölkəsinə idxal olunan əmtəə və xidmətlərin dəyəri	580
VI. A ölkəsindən ixrac olunan əmtəə və	1780

xidmətlərin dəyəri	
Xaricdə A ölkəsinin vətəndaşlarının əldə etdiyi gəlirlər	220

Ümumi daxili məhsul ölkənin ərazisində istehsal olunan son məhsulun dəyəridir:

A ölkəsi üçün ÜDM: $4830 + 2600 = 7430$ mln.p.v.

B ölkəsi üçün ÜDM : $1300 + 5800 = 7100$ mln.p.v.

ÜMM: A ölkəsi üçün $4830+1300+220=6350$ mln.p.v.

$7430-2600+1300+220 = 6350$ mln.p.v.

B ölkəsi üçün : $7100-1300=5800$ mln. p.v.

ÜMM – şəxsi istehlak + Dövlət tədarükü + İnvestisiyalar +

Xalis ixrac

Milli yığım = ÜMM – şəxsi istehlak – Dövlət tədarükü

$6750-(220+60+70)-(760+270+470)=4570$ mln.p.v.

Və ya

İnvestisiyalar + xalis ixrac : $3370+1200=4570$ mln.p.v.

Buradan: xalis ixrac + investisiya – yığım – 0

$1200+3370-4570=0$

Nəticələr:

1. Xalis ixrac 1200 – cari əməliyyatların saldosudur
2. Ölkədə ixrac idxaldan 1200 mln.p.v. çoxdur, yəni dünya bazarında ölkə netto-ixracedən ölkədir
3. İnvestisiyalardan yığımı çıxdıqdan sonra 1200 mln. p.v. təşkil edir ki, bu da kapitalın hərəkəti saldosudur

4. Yığımın investisiyalardan çox olması ölkəyə maliyyə vəsaitlərinin axınının çox olmasından xəbər verir
5. Cari əməliyyatların saldosu - +1200 mln.p.v.
kapitalın hərəkəti – 1200 mln.p.v.-ə bərabərdir.

Bu istiqamətlərin hər biri üzrə ayrı-ayrı bölmələr fəaliyyət göstərir.Bu bölmələr məlumatların toplanılması,işlənilməsi və yayılması ilə məşğul olur.Bundan əlavə BMT-nin Katibliyinin Statistika Bürosu fəaliyyət göstərir.O həm sərbəst fəaliyyət göstərən bölmə,həm də Statistika Komissiyasının işçi orqanıdır.

Statistika Bürosunun fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır:

- Statistika Komissiyasının sessiyalarına materialların hazırlanması,
- Statistik məlumatların toplanılması,işlənilməsi və nəşri,
- Sərbəst qiymətləndirmələrin aparılması
- Ölkələrə təcrübə köməyi,
- Təhsil mərkəzlərinin işi
- Mütəxəssislərin yerlərə ezam olunması.

Öz yarım əsrlik fəaliyyəti dövründə BMT-nin Statistika Bürosu beynəlxalq statistikanın təşəkkülü üçün çox iş görmüşdür.Bunların sırasında onun nəşrlərinin adlarını

çəkməmək mümkün deyil. Bu nəşrlərdən aşağıdakıları sadalamaq kifayətdir:

1. Demografik illik külliyyat-BMT-nin İsveçrə şöbəsi tərəfindən nəşr olunur.

2. Dünya ölkələrinin əmək ehtiyatları statistikasını ilə MOT Beynəlxalq Əmək Təşkilatının rəhbərliyi altında məşğul olunur. Əsas nəşrləri: Əmək üzrə statistik illik külliyyat; Məşğulluq və əmək haqqı üzrə statistik illik külliyyat; Əmək üzrə dövrü bülletenlər.

3. Ərzaq Komissiyasının Statistik illik külliyyatı.

4. Yuneskonun statistik illik külliyyatı.

5. Yuneskonun statistik illik külliyyatı

Müasir Qlobal Statistika sisteminə aşağıdakılar daxildir:

1. BMT-nin nəzdində Statistika Komissiyası

2. BMT-nin sahə statistik bölmələri

3. BMT-nin statistik nəşrləri sistemi

BMT-nin xüsusi müəssisələri

FAO-Ərzaq üzrə BMT Komissiyası

Yunesko

Dünya Bankı

Beynəlxalq Ticarət Təşkilatı

Beynəlxalq Valyuta Fondu

5. Dövlətlərarası statistika xidməti

İqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatı

MDB

6.Regional statistika təşkilatları

YEVROSTAT-Ümumi bazar ölkələrinin statistika təşkilatı

MDB ölkələrinin statistika üzrə Dövlət Komitəsi

Bu təşkilatlar arasında sırf asılılıq mövcud deyil.

Fəsil 2.

Beynəlxalq Milli Hesablar Sistemi və makroqtisadi göstəricilər

MHS-də iqtisadiyyatın hər bir sektoru üçün hesabların standart yığımı nəzərdə tutulur.

1. İstehsal hesabı
2. Gəlirlərin yaranması hesabı
3. Gəlirlərin bölüşdürülməsi hesabı
4. Gəlirlərin istifadəsi hesabı

Yığım prosesini xarakterizə edən hesablar:

- a) kapitala əməliyyat hesabı;
- b) maliyyə hesabı;
- v) aktiv və passivlərin digər dəyişməsi hesabı.

İstehsal hesabı istehsal fəaliyyətinin nəticəsini xarakterizə edir: həm iqtisadiyyatın hər bir sektorunun və bütün iqtisadiyyatdır.

Birinci halda yekun balanslaşdırıcı maddə – ümumi əlavə edilmiş dəyər, ikinci halda – ümumi daxili məhsul olacaqdır.

Hər iki halda istehsal hesabı üçün ilkin göstərici – ümumi buraxılışdır.

İstehsal hesabının sxemi

İstifadə	Resurs
6. Aralıq istehlak	1. Məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı
7. Ümumi Daxili Məhsul (1+2-3+4-6)	2. Məhsula vergilər
	3. Məhsula subsidiyalar
	4. İdxala xalis vergilər
	5. Bazar qiymətlərində ümumi buraxılış
Cəmi	Cəmi

Gəlirlərin yaranması hesabı mənfəətin əmək haqqı, mülkiyyətdən gəlirlər, sosial ayırmalar və digər gəlirlərin yaranması prosesini xarakterizə edir. Onun nəticəsi ümumi mənfəət və ya ümumi qarışıq gəlirlərdir. «Əsas kapitalın istehlakını» ondan çıxaraq xalis mənfəəti alırıq:

İstifadə	Resurslar
3. Muzdlu işçilərin əməyinin	1. Ümumi Daxili Məhsul

ödənilməsi	
4. İstehsala və idxala vergilər	2. İstehsala və idxala subsidiyalar
5. Ümumi mənfəət (1+2-3-4)	
6. Əsas kapitalın istehlakı	
7. Xalis mənfəət (5-6)	
Cəmi	Cəmi

İlkin gəlirlərin bölüşdürülməsi hesabı əsas alıcılar arasında gəlirlərin bölüşdürülməsini göstərir. Onun nəticəsi – ilkin gəlirlərin iqtisadiyyatın sektorları üzrə saldosu, iqtisadiyyat üzrə bütövlükdə ümumi milli gəlirdir.

İlkin gəlirlərin bölüşdürülməsi hesabı istehsalla birbaşa əlaqəyə malik deyil, o alıcıların fəaliyyətini əks etdirir.

İstifadə	Resurslar
5. «Qalan dünya»ya verilən mülkiyyətdən gəlirlər	1. Ümumi mənfəət
6. İstehsala və idxala subsidiyalar	2. Muzdlu işçilərin əməliyyinin ödənilməsi
7. İlkin gəlirlərin saldosu (1+2+3+4-5-6)	3. İstehsala və idxala vergilər
	4. «Qalan dünya»dan mülkiyyətdən gəlirlər
Cəmi	Cəmi

Gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabı ilkin gəlirlərin bölgüsü hesabının subhesabıdır. O, transfertlərin ilkin gəlirlərin saldosunun dəyişməsini göstərir.

Onun nəticəsi – ümumi milli sərəncamda olan gəlirdir. O, hər bir iqtisadiyyat sektorunun son istehlaka məsrəflərinin maksimal cəmini xarakterizə edir.

Gəlirlərin istifadəsi hesabı uyğun prosesi sərəncamda olan ümumi gəlirdən son istehlakın və ümumi yığımın əmələ gəlməsini əks etdirir.

Balaqlaşdırıcı maddə – ümumi milli yığımdır.

İstifadə	Resurslar
2. Son milli istehlak	1. Ümumi milli sərəncamda olan gəlir
3. Ümumi milli yığım (1-2)	
Cəmi	Cəmi

Yığım prosesini istehsalın müxtəlif səviyyələrində əks etdirən hesablar aşağıdakılardır:

1. Kapitala əməliyyatlar hesabı
2. Maliyyə hesabı
3. Aktivlərin həcmində digər dəyişmələr hesabı
4. Yenidənqiymətləndirmə hesabı.

Ümumi Milli Məhsul = ÜDM + xaricdən bu ölkənin rezidentlərinin aldığı ilkin gəlirlər – qeyri-rezidentlərə ödənilmiş ilkin gəlirlərin cəmi = ÜDM+ ilkin gəlirlərin saldosu.

Ümumi milli sərəncamda olan gəlir = ÜMM + xaricdən alınmış cari transfertlər – xaricə verilmiş cari transfertlər = ÜMM + cari transfertlərin saldosu.

İqtisadiyyatın ümumi mənfəəti = Σ əlavə edilmiş dəyər – muzzdlu işçilərin əməyinin ödənilməsi (m) – istehsala və idxala xalis vergilər (N-S)

Milli hesablar sistemində makroiqtisadi göstəricilər – məhsula və xidmət istehsalı, gəlirlərin yaranması, bölgüsü, təkrar bölgüsü və istifadəsi, milli yığım və beynəlxalq əlaqələr haqqında məlumat blokuudur. O, iqtisadiyyatın makrosəviyyədə fəaliyyətini xarakterizə edir.

Milli hesablar sisteminin makroiqtisadi göstəriciləri

Ümumi əsasda	Xalis əsasda
1. Ümumi Daxili Məhsul	1. Xalis daxili məhsul
2. Ümumi Milli Məhsul və ya ümumi milli gəlir	2. Xalis milli gəlir
3. Ümumi milli sərəncamda olan gəlir a) ümumi milli yığım b) milli son istehlak	3. Xalis milli sərəncamda olan gəlir
4. İqtisadiyyatın ümumi mənfəəti	4. İqtisadiyyatın xalis mənfəəti

Makrosəviyyədə ümumi buraxılış – bütün istehsal edilmiş əmtəə və xidmətlərin dəyəridir. Göstərici ona görə «ümumi» adlanır ki, onu hesablayarkən istehsal prosesində istehlak

olunmuş əmtəə və xidmətlərin dəyəri ondan çıxılmaz. Beləliklə, ümumi buraxılışa təkrar hesablamalarda daxildir.

Ümumi buraxılış				
Məhsulların buraxılışı	Bazar xidmətlərinin buraxılışı	Qeyri-bazar xidmətlərinin buraxılışı	Maliyyə vasitələrinin dolayı ölçülən xidmətləri	Gizli iqtisadiyyat əmtəə və xidmət buraxılışı

İqtisadiyyatın hər bir subyekti istehsal fəaliyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinə malikdir. Buna görə də «ümumi buraxılış» göstəricisi də müxtəlif cür hesablanır.

«Qeyri-maliyyə müəssisələri» sektorunun institusion vahidləri üçün ümumi buraxılış aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\text{ÜB} = R + (S_1 - S_0)$$

R- satılmış məhsul

S_1 – hazır məhsul ehtiyatlarının və bitməmiş istehsalın dövrün sonuna dəyəri

S_0 – dövrün əvvəlinə dəyəridir.

İnflyasiyanın sürəti yüksək olduğu şəraitdə istehsal anına qiymətlərdə buraxılış qiymətləndirmək üçün xoldinq mənfəəti

$$S_1 = \lambda - M$$

λ - məhsulların ehtiyata göndərildiyi anda onların dəyəri;

M – ehtiyatdan cəlb edilmə anına qiymətlərlə məhsulun dəyəridir.

Beləliklə, istehsal olunmuş məhsulun dəyərində xoldinq mənfəətini daxil deyil.

«Maliyyə müəssisələri» sektorunun institusion vahidləri üçün ümumi buraxılış aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\text{Banklar üçün:} \quad \dot{U}B = T_1 - T_0 + Y_{\text{dig}}$$

Burada, T_1 və T_0 – alınmış və verilmiş faizlər;

Y_{dir} – bankların müştərilərinə göstərilən digər xidmətlər üçün haqq.

Sığorta təşkilatları üçün:

$$\dot{U}B = R - K - Q - N$$

Burada R – müştərilərin sığorta təşkilatlarına ödədiyi sığorta mükafatları;

K – müştərilərə ödənilmiş sığorta ödəmələri;

Q – texniki-sığorta ehtiyatlarının investisiyalaşdırılmasından sığorta kompaniyalarının aldığı faizlər;

N – texniki sığorta ehtiyatlarının artımı.

Ev təsərrüfatlarının ümumi buraxılışı:

$$\dot{U}B = A\dot{I} + \omega + A + (N-S)$$

$A\dot{I}$ – aralıq istehlak;

ω - muzzdu işçilərin əməyinin ödənilməsi;

A - əsas kapitalın istehlakı;

N – istehsal dövründə ödənilmiş vergilər;

S – istehsal dövründə alınmış subsidiyalar.

Dövlət idarəetmə orqanlarının və ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri – kommersiya təşkilatlarının ümumi buraxılışı aşağıdakı kimi hesablanır:

a) qeyri-bazar xidmələri üzrə:

$$\ddot{U}B = Z + \omega + (N-S) + A$$

Z – aralıq istehlak üzrə əmtəə və xidmətlərin əldə edilməsinə məsrəflər;

ω - muzzdlu işçilərin əməyinin ödənilməsi;

N – S – istehsala digər vergilər – subsidiyalar;

A – əsas kapitalın istehlakı.

b) Bazar xidmətləri üzrə – bazar məhsulunun satışından pul daxilolmaları.

Ümumi əlavə edilmiş dəyər – istehsal fəaliyyətinin son nəticəsini xarakterizə edir. İqtisadiyyat sektorları səviyyəsində ümumi əlavə edilmiş dəyər ümumi buraxılışdan aralıq istehlakı çıxmaq yolu ilə hesablanır. Ümumi əlavə edilmiş dəyərin tərkibinə istehsal prosesində istehlak olunan əsas kapitalın (amortizasiya) dəyəri də daxildir.

Aralıq istehlak – digər məhsulların və xidmətlərin istehsalı məqsədilə cari dövrdə istehlak olunan məhsul və xidmətlərin dəyəridir.

Aralıq istehlaka – maddi ehtiyatlar, dəftərxana və təsərrüfat məsrəfləri, nəqliyyatın xidmətlərinin ödənilməsi, ezamiyyət məsrəfləri, binaların cari təmiri, işçilərin ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi və s. daxildir. Amortizasiya aralıq istehlaka aid edilmir.

Ümumi Daxili Məhsul - ən mühüm makroiqtisadi göstəricidir. Bu göstərici ölkənin rezidentlərin fəaliyyətinin nəticələridir. Bu istehsal olunmuş son əmtəə və xidmətlərin dəyəridir. Ona görə də aralıq məhsul və xidmətlər onun tərtibinə aid edilmir.

Ümumi Milli Məhsul ölkənin rezidentlərinin fəaliyyətinin nəticələrini, ölkənin iqtisadi ərazisində istehsal olunub olunmamasından asılı olmayaraq əks etdirir.

ÜDM üç metodla hesablanır:

- 1) istehsal
- 2) bölgü
- 3) son istifadə

İstehsal metodu ilə hesablanmış ÜDM iqtisadiyyat sektorlarında yaradılmış ümumi əlavə edilmiş dəyərləri cəmləmək və xalis vergiləri (N-S) toplamaq yolu ilə müəyyənləşdirilir:

$$\text{ÜDM} = \sum \Theta \text{ED} + (\text{N} - \text{S})$$

N – əmtəə və xidmətlərə vergilər

S – subsidiyalar.

Bölgü metodu ilə ÜDM-u hesablayarkən onun tərkibində ilkin gəlirləri: muzzdlu işçilərin əməyinin ödənilməsi (ω), istehsala xalis vergilər (N-S) , ümumi mənfəət (ÜM).

$$\text{ÜDM} = \omega + \text{ÜD} + (\text{N-S})$$

Son istifadə metodu ilə ÜDM hesablayarkən onun tərkibinə: son istehlak (Q) (istehlak C +dövlət tədarükü (Q)), investisiya (İ), xalis ixrac (İxrac -idxal)

$$\text{ÜDM} = C + Q + \text{İ} + (\text{İxrac} - \text{idxal})$$

ÜDM-la məsrəflər (C+Q) arasındakı ümumi milli yığım göstəricisini verir:

$$\text{ÜDM} - C - Q = S$$

İnvestisiya (İ) və xalis ixracın cəmi də milli yığımı verir:

$$\text{İ} + (\text{İxrac} - \text{İdxal}) = S$$

$$(\text{İxrac} - \text{İdxal}) + (\text{İ} - S) = 0$$

(İxrac - idxal)- cari əməliyyatların saldosu,

(İ-S) – kapitalın hərəkətinin saldosudur.

Əgər kapitalın hərəkəti saldosu 0-dan böyükdürsə, ölkə xaricdən bərc götürür, mal və xidmətlər idxal edir. Bu halda investisiyalar yığımdan çoxdur: $\text{İ} - S > 0$

Əgər kapitalın hərəkəti saldosu 0-dan kiçikdirsə, ölkə daha çox yerli mal istehsal edir. Bu da ixracı genişləndirməyə imkan verir. Ölkədə maliyyə vəsaitlərinin yığım prosesi baş verir: $\text{İ} - S < 0$

Əgər cari əməliyyatların saldosu 0 –dan böyükdürsə, ölkə idxaldan çox ixrac edir və dünya bazarında netto-ixrac ölkə hesab olunur: $ixrac-idxal > 0$

Əgər cari əməliyyatların saldosu 0-dan kiçikdirsə, ölkə netto-idxal ölkə hesab olunur: $ixrac-idxal < 0$

ÜMM və həmçinin ÜDM göstəriciləri həm nominal (əgər cari qiymətlərdə $\sum q_1 p_1$ qiymətləndirilsə) və real (müqayisəli və ya əsas qiymətlərdə $\sum q_1 p_0$ qiymətləndirilsə) ola bilər. Nominal ÜMM-un həcminə iki amil təsir göstərir: real ÜMM və qiymətlərin səviyyəsi. Hər üç göstəricinin dinamikası statistikada indekslər vasitəsilə öyrənilir:

$$a) \text{ real ÜMM indeksi} = \frac{\text{nominal ÜMM}}{\text{qiymət indeksi}}$$

b) nominal ÜMM indeksi = real ÜMM indeksi x qiymət indeksi

$$v) \text{ qiymət indeksi} = \frac{\text{nominal ÜMM indeksi}}{\text{real ÜMM indeksi}}$$

Deməli, ÜDM (ÜMM)-un deflyatoru – qiymət indeksidir.

$$\text{ÜMM (ÜDM)-un deflyatoru} = \frac{\text{nominal ÜMM(ÜDM)}}{\text{real ÜMM(ÜDM)}}$$

Əgər deflyator vahiddən kiçikdirsə, nominal ÜMM-un artım istiqamətində düzəliş baş verir. Deflyator vahiddən böyükdürsə, nominal ÜMM-un düzəlişi azalmaya istiqamətləndirilir.

Bəzən xərc maddələri və ya iqtisadiyyat sektorları üzrə ÜDM-un deflyatoru hesablanır. Bu halda aşağıdakı ilkin göstəricilərdən istifadə edilir:

- a) topdansatış, pərakəndə satış və idxal qiymət indeksləri;
- b) dövlət və şəxsi istehlakın çəkisi;
- v) ÜDM-da investisiyalar.

Dövlət istehlakının deflyasiyası üçün topdansatış qiymət indeksi, şəxsi istehlak – istehlak qiymətləri indeksi, investisiya üçün – idxal qiymətləri indekslərindən istifadə edilir.

Fəsil 3

Beynəlxalq demoqrafiya və əmək statistikasi

Əhali haqqında əsas məlumat mənbələri aşağıdakılardır:

- 1) cari uçot
- 2) əhali siyahıyaalmaları.

Əhali üzrə cari uçotun təşkili XX əsrin əvvəllərinə təsadüf etsə də, əhali siyahıyaalmalarının keçirilməsinə yeni eradan əvvəl 3-cü minillikdə Asiya dövlətlərində başlanılmışdır.

Dövrü olaraq siyahıyaalmalar Qədim Yunanıstanda, Çində, Hindistanda təşkil olunurdu və bu da vergiödəyiciləri və hərbi

mükəlləfiyyətli şəxslərin sayı haqqında məlumat toplamağa imkan verirdi. Tarixdən məlumdur ki, İsa peyğəmbərin valideynləri Nazaretdən Vifleemə romalıların keçirdiyi siyahıyaalmada iştirak etməyə gəlmişdilər. Roma İmperiyasında siyahıyaalmanın keçirilməsinə ciddi nəzarət edirdilər. Senzə veriləcək cavablar çox vaxt aparırdı. Soruşulan öz evi, ailə üzvləri və əmlakı haqqında ətraflı məlumat verməli idi.

Tarixdə 1086-cı ildə keçirilmiş ingilis senzinin böyük rolu olmuşdur. İngiltərədə siyahıyaalmalar 10 ildən bir, Fransada və İsveçdə 5 ildən bir, Avstriyada 3-4 ildən bir keçirilirdi.

19-cu əsrin ikinci yarısı və 20-ci əsrin birinci yarısında dünyada siyahıyaalmaların ikinci inkişaf mərhələsi başlandı. Bu dövrdə həm Avropa ölkələrində, Amerika qitəsində, Asiya və Afrikada da siyahıyaalmalar keçirilirdi. Siyahıyaalmanın proqramının inkişafında Belçika alimi A.Ketlenin böyük rolu olmuşdur. İlk dəfə A.Ketle birgünlük siyahıyaalmaların keçirilməsi və bunun əsasında mövcud əhalinin sayının müəyyənləşdirilməsi üsulunu işləyib hazırlamışdı.

Siyahıyaalmaların elmi üsullarla aparılması və nəticələrin düzgün təhlili qaydası 1853-cü ildə Brüsseldə Beynəlxalq Statistika Konqresinin birinci sessiyasında, sonra 1872-ci ildə Peterburq sessiyasında verilmişdir. Burada əhali kateqoriyaları, siyahıyaalmaların proqramları da dəqiqləşdirilmişdir.

Əhalinin uçotunun nəzəriyyə və təcrübəsinin inkişafının üçüncü mərhələsi XX əsrin ortalarından başlanılmışdır. Çünki bu dövrdə ərəb ölkələrində də siyahıyaalma keçirilməyə başlandı.

Siyahıyaalmalar arası dövrlərlə əhalinin cari uçotu aparılır. Bu uçotun məlumatları hər illik məlumatlara düzəliş verməyə imkan verir. Bu düzəlişlər hər il yanvarın 1-ə aparılır. Sonra növbəti bir il üçün əhalinin sayının dəyişmə variantı tərtib olunur. Beləliklə, əhalinin cari uçotu ilə siyahıyaalmalar arasında sıx əlaqə mövcuddur.

Beynəlxalq demoqrafiya statistikasının aşağıdakı mühüm göstəriciləri vardır:

- 1) əhalinin ümumi sayı
- 2) əhalinin sosial quruluşu
- 3) əhalinin yaş-cins quruluşu
- 4) təbii hərəkət
- 5) ailə vəziyyəti
- 6) daxili miqrasiya
- 7) xarici miqrasiya

Bu göstəricilər əsasında sosial-demoqrafik proseslər haqqında əyani təsəvvür əldə etməyə imkan verən törəmə və hesablanılma göstəriciləri formalaşdırılır.

Əhalinin təbii hərəkətinin mütləq göstəriciləri aşağıdakılardır:

- il ərzində doğulanların sayı ($S_{doğ}$)

- il ərzində ölənlərin sayı ($S_{öl}$)

- əhalinin təbii artımı:

$$E = S_{doğ} - S_{öl}$$

- il ərzində ölkədə bağlanmış nigahların sayı (S_n) və ya nigaha girənlərin sayı ($2 \times S_n$)

- boşanmaların sayı (S_b), nigahı pozanların sayı ($2 \times S_b$)

Demoqrafik prosesləri öyrənərkən əhalinin təbii hərəkətinin nisbi göstəricilərindən geniş istifadə olunur:

$$1) \text{ Doğum əmsalı } \Theta_g = \frac{S_{doğ}}{S} \times 1000$$

$\bar{S}$ - əhalinin orta illik sayıdır

$$2) \text{ Ölüm əmsalı } \Theta_{öl} = \frac{S_{öl}}{S} \times 1000$$

3) Təbii artım əmsalı:

$$\Theta_{t.a.} = \Theta_g - \Theta_{öl} = \Theta_g = \frac{S_{doğ} - S_{öl}}{S} \times 1000$$

$$3) \text{ Nigahlılıq əmsalı: } \Theta_H = \frac{2S_H}{S} \times 1000$$

$$5) \text{ Boşanma əmsalı } \Theta_b = \frac{2S_b}{S} \times 1000$$

Əmək üzrə məlumatların beynəlxalq müqayisəliliyi əmək bazarında tələb və təklifi proqnozlaşdırmaq üçün məşğulluğun statusunun Beynəlxalq təsnifatının mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu

təsnifat Əmək statistiklərinin XX Beynəlxalq konfransında qəbul edilmişdir. Bu təsnifata görə məşğulluq növləri üzrə iqtisadi fəal əhalinin aşağıdakı kateqoriyaları statistika təcrübəsinə daxil edilmişdir:

İqtisadi fəal əhali – əmtəə və xidmət istehsalı üçün öz əməyini təklif edən hər iki cinsdən olan əhalidir. Beynəlxalq standartlara görə iqtisadi fəal əhaliyə bütün məşğul olan əhali və işsizlər aid edilir.

«İqtisadi fəal əhali» və «əmək ehtiyatları» kateqoriyaları nə ilə fərqlənir? İkinciyə əmək qabiliyyətli yaşda olan təhsil alanlar, evdar qadınlar da daxil edilir.

Beynəlxalq statistikada məşğul əhalinin müxtəlif kateqoriyalarının uçotu və təhlili zamanı onu aşağıdakı qruplara bölürlər:

- 1) muddlu işçilər
- 2) iş verənlər
- 3) öz hesabına işləyən şəxslər
- 4) istehsal kooperativlərinin üzvləri
- 5) kömək edən ailə üzvləri
- 6) statusu üzrə təsnifatlaşdırılmayan işçilər

Məşğul əhali:

- 1) həтта bir saat olsa da muddla iş yerinə yetirənlər;
- 2) ailə müəssisələrində ödənişsiz iş yerinə yetirənlər;

- 3) işdə xəstəliklə, ezamiyyətlə əlaqədar olaraq müvəqqəti olmayanlardan ibarətdir.

Beləliklə, məşğulların sayına dövlət müəssisə və təşkilatlarında bütün növdən kooperativlərdə, şəxsi müəssisələrdə və qarışıq mülkiyyətli müəssisələrdə, fermer təsərrüfatlarında işləyənlərin, habelə fərdi əmək fəaliyyəti ilə və şəxsi yardımçı təsərrüfatlarda məşğul olanlar aid edilir. Məşğul əhalinin tərkibinə hərbiçiləri və dini icmaların üzvlərini də aid edirlər. Onların tərkibinə rəsmi qeydiyyatda alınmış işsizlər aid edilmir.

İşsizlər - ölkə qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş əmək qabiliyyətli yaşın aşağı sərhəd yaşına çatmış, baxılan dövrdə:

- 1) işi olmayanlar
- 2) işə başlamağa hər an hazır olanlar
- 3) iş axtaranlar aid edilir.

İqtisadi qeyri-fəal əhali – iş qüvvəsinin tərkibinə daxil olmayan – uşaqlar, şagirdlər, evdar qadınlar, işləməyən təqaüdüçülər də aid edilir. Analitik məsrəflər üçün bu əhalinin tərkibindən əmək qabiliyyətli yaşda iqtisadi qeyri-fəal «əhali» kateqoriyasını ayırırlar.

İqtisadi fəal, məşğul və işsizlərin sayı haqqında məlumatlar əsasında iqtisadi fəallıq; məşğulluq və işsizlik əmsalları hesablanır. Məşğulluq və işsizlik əmsallarını aşağıdakı müqayisə əsaslarına görə hesablamaq olar:

- 1) əhalinin ümumi sayına nisbətən;

2) iqtisadi fəal əhalinin sayına nisbətən:

$$K_{fəallıq} = \frac{S_{fəal\ əh.}}{S_{üm}} \times 100$$

$$K_{məş} = \frac{S_{məş}}{S_{fəal}} \times 100$$

$$K_{məş} = \frac{S_{məş}}{S_{üm}} \times 100$$

$$K_{işsiz} = \frac{S_{işsiz}}{S_{fəal}} \times 100$$

$$K_{işsiz} = \frac{S_{işsiz}}{S_{üm}} \times 100$$

İşsizliyin iqtisadiyyata mənfi təsirini xarakterizə etmək üçün milli iqtisadiyyatın işsizlikdən itkiləri hesablanır:

$$P_{üdm(MG)} = \frac{\dot{ÜDM}(MG)}{\bar{S}_{məş}} \cdot x \bar{S}_{işs}$$

Əmək bazarında baş verən sosial proseslər işçi qüvvəsinin məşğulluq səviyyəsi, onun axını, sosial müdafiə səviyyəsi, həyat, əmək və istirahət şəraiti, əməyin ödənilməsinin quruluşu və dinamikası ilə xarakterizə olunur. Bütün bu kateqoriyalar bir-birilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqdadır.

Sosial-iqtisadi hadisə və proseslərin təhlilinin mühüm istiqamətlərindən biri – təkcə onların dinamikada öyrənilməsi deyil, əsas meyl və qanunauyğunluqların aşkarlanması, onların əsasında proqnozların qurulmasıdır. Proqnozlaşdırma statistika elminin əsas vəzifələrindən biridir.

Artan işsizlik şəraitində bütün ölkələrdə, xüsusilə ölkələrin əmək bazarında təzadlı proses yaranır. Əhalinin sayının artması əməkqabiliyyətli əhalinin artmasına səbəb olsa da müasir texnologiyaların sürətli inkişafı işçi qüvvəsinə tələbin həm nisbi, həm də mütləq azalmasına səbəb olur. Ona görə işsizliklə mübarizə üzrə tədbirlər işləyib hazırlayarkən əməkqabiliyyətli və iqtisadi fəal əhalinin sayının proqnozlaşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Trend və tərəddüd üzrə qurulan statistika proqnozu metodikası proqnozlaşdırılan dövrdə də trend və tərəddüdün parametrləri dəyişməz qalması fərziyyəsinə əsaslanır. Bu o deməkdir ki, əgər hazırki dövrdə əlamətin səviyyələrinin dəyişmə istiqaməti məlumdursa, müəyyən dövrdən sonra onun hansı qiyməti almasını müəyyənləşdirmək olar. Belə ekstropolyasiya stabil şəraitdə təkamül edən proses üçün doğrudur. Lakin tövsiyyə olunur ki, trendin hesablanması üçün əsas götürülən dövrün 1/3-dən çox olmasın.

Proqnozlaşdırmanın ekstrapolyasiya metodlarının mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir: iqtisadi fəal əhalinin məşğul və işsizlərin faktiki dinamika sıralarının təhlili əsasında inkişaf və ya artım əyrisi əsasında qurulur. Təcrübədə aşağıdakı funksiyalardan istifadə edilir:

- düz xətt tənliyi:

$$S_t = S_0 + \Delta S \times t$$

- parabolanın ikinci qaydası:

$$S_t = a_0 + a_1 t + a_2 t^2$$

- müxtəlif üstlü funksiyalar:

$$S_t = S_0 (1+k)^t$$

Və ya

$$S_t = S_0 \left(1 + 1 + \frac{k}{1 - 0,5k}\right)$$

Burada S_t və S_0 – proqnozlaşdırılan və əsas səviyyə

t – proqnozlaşdırma dövrü

k – proqnozlaşdırılan göstəricinin ümumi artım əmsali

a_0, a_1, a_2 – tənliyin parametrləridir.

Əhalinin miqrasiyası, xüsusilə də işçi qüvvəsinin miqrasiyası – istənilən ölkənin əmək potensialının formalaşdırılması və istifadəsinə müəyyən düzəlişlər verir. Bununla əlaqədar olaraq əmək potensialı ya potensial ya da sərəncamda olan kimi hesablanır. Onun həcmi ən çoxu mövcud, daimi və hüquqi əhalinin sayındakı fərqlərdən asılıdır.

Mövcud əhali qeydə alma (siyahıya alma) zamanı mövcud ərazidə olan əhalidir. Daimi əhali ərazidə daimi yaşayan əhalidir. Əhalinin bu iki kateqoriyası heç də həmişə dünya ölkələrində hesablanılmır. Türkiyədə yalnız mövcud əhali hesablanılırsa, ABŞ-da daimi əhalinin sayı müəyyənləşdirilir.

Potensial əmək ehtiyatları isə hüquqi əhalinin sayı əsasında hesablanır. Bu əhali ərazidə yaşaması hüququ aktlarla təsbit olunmuş əhalidir.

Miqrasiya proseslərinin bütün məcmusunu öyrənmək üçün müxtəlif ölkələr səviyyəsində statistika mütləq və nisbi göstəricilər, dinamika sıralarının təhlili üsulları, qruplaşdırma və balans metodlarından istifadə edir.

Miqrasiyanı mütləq göstəricilərinə daxili və xarici miqrasiyanın və ya miqrantların sayı göstəriciləri daxildir. Onların sayı heç də bütün hallarda üst-üstə düşməyə bilər. Çünki bir şəxs öyrənilən dövrdə bir neçə dəfə miqrasiya edə bilər. Beləliklə, miqrasiyanın sayı əksər hallarda miqrantların sayından çox və ona bərabər ola bilər. Lakin heç bir halda onları az ola bilməz.

Beynəlxalq əmək bölgüsü ölkələr arasında ictimai ərazi əmək bölgüsü olduğu üçün müxtəlif növ məhsul istehsalı üçün müxtəlif həcmdə və ixtisas səviyyəli əmək ehtiyatlarının olmasını tələb edir. Beynəlxalq əmək bölgüsünün geniş mənası və onun izahı onun sonrakı kooperasiyasını da özündə birləşdirir. Belə

kooperasiya iki formada həyata keçirilir: beynəlxalq əmtəə mübadiləsi (beynəlxalq ticarət) və ya beynəlxalq miqrasiya əsasında.

Bir ölkənin müxtəlif regionları arasında işçi qüvvəsinin yerdəyişməsinə, yəni daxili miqrasiyanı və bir neçə ölkənin eyni zamanda maraqlarına toxunan xarici miqrasiyanı fərqləndirirlər. Beynəlxalq iqtisadiyyat elmi işçi qüvvəsinin xarici miqrasiyası və onun iqtisadi səbəbləri ilə məşğul olur. Beynəlxalq miqrasiyanı öyrənərkən aşağıdakı anlayışlardan istifadə edirlər:

- işçi qüvvələrinin miqrasiyası. Bu miqrasiya əməkqabiliyyətli əhalinin bir ölkədən digərinə bir ildən artıq müddətə iqtisadi və digər səbəblərdən yerdəyişməsinə deyilir. Yeni tarixdə ilk dəfə işçi qüvvəsinin kütləvi olaraq axını qulların Afrikadan Amerika qitəsinə miqrasiyası olmuşdur. Bunun nəticəsində Afrika qitəsinin əhalisinin sayı 17-19 əsrlərdə nəinki artmış, əksinə azalmışdır. İkinci böyük axın 19 əsrdə olmuşdur. Əgər 19-cu əsrin birinci yarısında sənaye işçilərinin axını sürətli idisə, əsrin sonlarına yaxın müflisləşmiş kəndlilər miqrantların əksəriyyətini təşkil edirdi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra dünya əmək bazarına elmi-texniki intelligensiya və ixtisaslı fəhlələr çürdü.

Miqrantların ümumi sayının yalnız təqribi hesablamaq olar. Belə fərz edirlər ki, ötən əsrin 90-cı illərinin ortalarında daimi olaraq 125 mln.nəfər mənsub olduqları ölkənin

sərhədlərindən kənarda yaşayırdılar. Son illərdə dünyada ildə bir ölkədən digərlərinə təqribən 20 mln. nəfər miqrasiya edir. ABŞ-da xarici işçilərin ümumi sayı 7 mln. nəfərdən çox, Qərbi Avropada – 6,5 mln., Latin Amerikasında – 4 mln. nəfər, Yaxın Şərq və Şimali Afrika ölkələrində isə təqribən 3 mln nəfər təşkil edir. Ayrı-ayrı ölkələrdə immiqrantların əməyi nəticəsində bütöv istehsal sahələri fəaliyyət göstərir: Fransada tikintidə işləyənlərin dördü biri, avtomobilqayırmada üçü biri – immiqrantlardır. Belçikada şaxtaçıların yarısı, İsveçrədə tikinti işçilərinin 40% immiqrantlardır.

İmmiqrasiya – əmək qabiliyyətli əhalinin onun hüdudlarından kənardan oraya gəlməsidir.

Emmiqrasiya – əmək qabiliyyəti əhalinin onun hüdudlarından kənarda yaşamasıdır.

Miqrasiya saldosu – ölkəyə immiqrasiya və emmiqrasiyanın fərqidir.

«Beyin axını» - yüksək ixtisaslı kadrların axınıdır.

Reemmiqrasiya – emmiqrantların ölkəyə daimi yaşayış üçün qayıtmasıdır.

İşçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası uzun yüzilliklər əvvəl bir çox dəyişiklikləri məruz qalmışdır. Beynəlxalq miqrasiya probleminin daha fəal nəzəri işlənməsi 60-cı illərin sonundan başlanmışdır. Neoklassik yanaşma tərəfdarlarına görə emmiqrasiya qəbul edən ölkənin rifahının yüksəlməsinə gətirib

çıxarır. Eyni zamanda emmiqrasiya baş verən ölkənin iqtisadi inkişafı dəyişmir və ya pisləşir.

Neokeyns məktəbinin nümayəndələri ölkənin iqtisadi vəziyyətinin pisləşəciyi imkanın mümkünlüyü fikrinə gəlirdilər. Onlar belə fikirləşirdilər ki, «beyin axını» ölkəyə güclü ziyan vura bilər. Bununla əlaqədar olaraq «beyin axını»na vergi qoyulması fikrini irəli sürürdülər. Bu vergilər gəlirləri isə BMT-nin nəzarətinə verməyi, ondan inkişaf ehtiyaclarına istifadə etməyi təklif edirdilər. Son illərdə miqrasiyanın təhlilində insan kapitalının ölkənin iqtisadi inkişafının endogen amili olması fikrində dayanırlar. Bundan çıxış edərək, toplanılmış insan kapitalının iqtisadi inkişafın əsas şərti olması fikrinə gəlinir. Bu qrup daxilində beynəlxalq miqrasiya modelinin ölkələrin iqtisadi artım sürətlərinə görə fərqlənməsinin əsas amili olması şərtləndirilir.

İşçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası həm iqtisadi, həm də iqtisadi olmayan səbəblərdən baş verir. Sonunculara siyasi və dini səbəblər, dövlətlərin birləşməsi və parçalanması, təbii fəlakətlər, müharibələr və ekoloji problemlər daxildir. Bütün bu və ya sadalanmayan səbəblər böyük yerdəyişmələrə səbəb olur. Beynəlxalq işçi qüvvələrinin miqrasiyasının iqtisadi səbəblərini təhlil etmək üçün kapitalın beynəlxalq hərəkətini tədqiq edərkən istifadə olunan metodlardan yararlanmaq olar. Fərz edək ki, işçi

qüvvəsinin beynəlxalq hərəkətinin yeganə səbəbi real orta əmək haqqının səviyyəsindəki fərqlərdir.

Beynəlxalq miqrasiya nəticəsində xüsusi xarakterli əmtəə-işçi qüvvəsi yerdəyişir. Onu digər əmtəələrdən əsas fərqləndirən xüsusiyyət, işçi qüvvəsinin özünün digər əmtəələrin istehsalının əsas amili olmasıdır. İşçi qüvvəsini ixrac edən ölkə bu ixrac nəticəsində emmiqrantların öz ölkələrinə göndərdikləri vəsait həcmində ödəniş alır. Bəzi ölkələrdə işçi qüvvəsi artıqlığı zamanı işçi qüvvəsinin ixracı işsizliyi azaltmağa, xaricdən əlavə vəsait əldə etməyə imkan verir. Digər tərəfdən yüksək ixtisaslı kadrların axını ixrac edən ölkənin texnoloji potensialının aşağı düşməsinə səbəb olur. Eyni zamanda mədəni və elmi səviyyə də aşağı düşür.

Beləliklə, işçi qüvvəsinin miqrasiyası əmək qabiliyyətli əhalinin bir ildən artıq müddətə bir ölkədən digərinə iqtisadi və digər səbəblərdən axını olub, emmiqrasiya və immiqrasiya formalarını ala bilər. İşçi qüvvəsinin miqrasiyası müxtəlif ölkələrdə əmək haqqının səviyyəsində bərabərləşməsinə səbəb olur. Miqrasiya nəticəsində dünya istehsalının ümumi həcmi əmək ehtiyatlarının ölkələr arasında daha səmərəli təkrar bölgüsü nəticəsində yüksəlir.

Statistik uçotun zəif olması nəticəsində uzun yüzilliklər ərzində beynəlxalq miqrasiya axınları uçota alınmamışdır. Hətta müasir dövrdə istehsalın bu mühüm amilinin dəqiq uçotu qeyri-mümkündür.

Ölkələrarası yerdəyişmələrin kəmiyyət göstəriciləri tədiyyə balansında verilmiş göstəricilərdir. Digər hallarda olduğu kimi, ölkədə bir ildən az qalan şəxs qeyri-rezident hesab edilir. Əgər şəxs ölkədə bir ildən artıq müddətə qalırsa statistik uçot nöqtəyi-nəzərindən rezidentə çevrilir. Tədiyyə balansı statistikasında işçi qüvvəsinin miqrasiyası ilə əlaqədar olan göstəricilər üç qruppa təsnifatlaşdırılır:

- əmək gəlirləri, məşğullara ödəmələr- nəqd və ya natural formasında qeyri-rezidentlərin rezidentlər üçün yerinə yetirdikləri işin müqabilində ödənilən haqdır. Bu kateqoriyaya həmçinin rezidentlərin pensiya, sığorta və digər fondara qeyri-rezidentlərin işə qəbul edilməsi ilə əlaqədar bütün ödəmələri daxildir. Qeyri-rezidentlərin dairəsinə bu ölkədə bir ildən az müddətə olan işçilər, o cümlədən mövsümü işçilər, xarici səfirliklərin yerli personalı da daxildir.

- miqrantların yerdəyişməsi – Miqrantların digər ölkəyə gedərkən qohumlarına göndərdikləri pul və əmtəələrin dəyəridir. Köçürmələr zamanı qiymətləndirmə dəyərindən istifadə edilir.

Əmək gəlirləri maddəsi qeyri-rezidentlərin gəlirlərini ifadə edirsə, digər maddələr bir ildən artıq müddətə xaricə gedən və orda qalan şəxslərin gəlirlərini ifadə edir. Son iki maddələr cari əməliyyatlar kimi ödənilməmiş köçürmələrin tərkibinə daxil edilir.

Ödənilməmiş köçürmələr – miqrantların xaricə apardıqları əmlakın və oradan öz ölkəsinə göndərdiyi əmtəələrin qiymətləndirmə dəyəridir. Buraya miqrantların yerdəyişməsi və işçilərin köçürmələri maddələri daxildir.

Təcrübədə hansı maddənin beynəlxalq köçürmələri qeydə alması çox çətindir. Adam əvvəlcə xaricə müvəqqəti pul qazanmaq üçün getsə də, bir ildən artıq müddətə qala və miqrant ola bilər. Əksinə xaricə köçməsi ilə əlaqədar əmlakı əmlakı işçilərin köçürmələri kimi qeydə alınan şəxs qəfildən vətənə qayıda bilər. Halbuki, o bir ildən az müddətə xaricdə yaşamışdır.

Təqribi hesablamalara görə, illik miqrasiya saldosu 90-cı illərin ortalarına yaxın təqribən 1 mln. nəfər təşkil etmişdir. Proqnozlara görə yaxın illərdə, dünya iqtisadiyyatının stabilləşməsi ilə əlaqədar olaraq miqrasiya saldosu azalır.

Beynəlxalq miqrasiya əlaqədar illik pul axınları yüz milliyard dollarlarla ölçüldüyü üçün illik birbaşa xarici investisiyalarla müqayisə oluna bilər.

Ölkənin inkişafına xarici işçi - qeyri-residentlərə bütün ödəmələrin təqribən onda doqquzu, bütün ödənilmiş köçürmələrin üçdə ikisi inkişaf etmiş ölkələrin payına düşürsə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin payına uyğun olaraq onda bir və üçdə biri düşür. Bu o deməkdir ki, inkişaf etmiş olan ölkələrdən əmək qabiliyyətli əhalinin əksər hissəsi miqrasiya edir. Əmək

miqrasiyası ilə əlaqədar pul axınlarının 62%, əmək gəlirləri – 31%, miqrantların yerdəyişməsinin 7% onun payına düşür.

Ən böyük həcmdə qeyri-rezidentlərə əmək gəlirləri ödəmələrini İsveçrə, Almaniya, İtaliya, Yaponiya, Belçika, ABŞ həyata keçirir. İnkişaf etməkdə olan dünyada xarici işçi qüvvəsindən dha geniş CAR, İzrail, Malayziya, Küveyt istifadə edir. Daha iri pul köçürmələri əsasən inkişaf etmiş ölkələrdən və yeni sənaye və neft ölkələrindən axıdılır. Əsas pul alanlar da inkişaf edən ölkələrdir. Onlar xaricdə hərbiçilərin yerləşməsindən, xarici işlər aparatının əməkdaşlarının əmək haqlarından formalaşır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin köçürmələri 25-50% təşkil edir. Banqladeş, Marokko, Malaviya, Türkiyə, Yəmən, Şri-Lanka, Sudan, Portuqaliya, Burkina-Faso kimi ölkələrdə bu ödəmələr ÜDM-un 10-50%-ni təşkil edir.

Nəəri nöqtəyi-nəzərdən işçi qüvvəsinin ixracçısı olan ölkələrin gəlirləri təkcə bu köçürmələrlə məhdudlaşmır. Halbuki onun əsas hissəsini təşkil etsə də. ÜMM-u artıran gəlirlərin siyahısına, xaricdə işə düzəldən firmanın gəlirləri, birbaşa və portfel investisiyaları daxildir. Bundan əlavə miqrasiya ilə əlaqədar ölkənin səhiyyə, təhsilə və digər sosial xarakterli işlərə etdiyi qənaət də bura daxildir. Vətənə qayıdarkən miqrantlar hesablamalara görə banklardan göndərdikləri qədər də pul götürürlər. Xaricdə işlədiyi müddətdə miqrantların aldıkları

təcrübə vətəndə onların daha yüksək ixtisaslı kadr kimi qəbul olunmasına səbəb olur.

Emmiqrasiya əmək qüvvəsinin artıqlıq təşkil etdiyi ölkələrin iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərir. Çünki işsizlik nəzərə cərpacaq qədər azalır. Belə ki, 70-ci illərdə Misir hökuməti işsizliklə mübarizə çərçivəsində Fars körfəzi ölkələrinə emmiqrasiyanı stimullaşdırırdı. Puerto-Rikoda minimal əmək haqqı haqqında qanun qəbul edilərkən nəzərdə tutulurdu ki, işçilərin üçdə biri ABŞ-a köçəcəkdir.

Beyin axını inkişaf etməkdə olan ölkələrin əsas problemlərindən biridir. Bu problem əsasən Afrikada – Malaviya, Sudan, Zair, Zambiya- kimi ölkələrdə bu problem qabarıqdır. Lakin ölkənin iqtisadi vəziyyəti sabitləşdikcə bu proses dayanır. Məsələn, uzun illər boyu ABŞ-da işləyən hind alimləri vətənə qayırdıqdan sonra Silikon vadisi adlanan yerdə iri və yeni kompyuter proqramları istehsalı üzrə sənaye sahəsini inkişaf etdirdilər.

İmmiqrasiyanın iqtisadi səmərəsi çox zaman mənfi hesab edilir. Belə ki, xaricdən gələr işçilər yerli əhali arasında işsizliyə səbəb olur. Lakin bildiyimiz kimi, ABŞ, Kanada və Avstraliya kimi ölkələr immiqrasiya nəticəsində yaranmışlar. Digər ölkələrdə immiqrantlar sahələrin inkişafına dinamizm gətirir. Buna misal olaraq Çin fəhlələrinin İndoneziya və Malayziyada sənaye fəhlələri kimi işləməsi, Honkonqlu sahibkarların

Kanadada, hind və Liman biznesmenlərinin Afrikada, İordan və Fələstin qulluqçularının Fars körfəzi neft çıxaran ölkələrində işləmələri buna misaldır. Bundan əlavə immiqrantlar əksər ölkələrdə boş olan vakansiyaları doldurmağa da imkan verir. Türkiyədən və Şimali Afrikadan olan ixtisasız işçilər Almaniyanın, Fransiyanın immiqrasiyasının 60-80%-ni təşkil edir. Ən ağır işlərə İzraildə ərəblər, Argentinada boliviyalılar razılaşırlar. Bundan əlavə istehsalın bəzi sahələri immiqrantlar olmadan ümumiyyətlə mövcud ola bilməzdi. Buna misal olaraq CAR-da dağmədən sənayesi, Dominikan Respublikasında kənd təsərrüfatı, Malayziyada kauçuk və rezin sənayesi və s.

İqtisadi səbəblərdən miqrant axınları fərdlərin gəlirlərin az olduğu ölkələrdən gəlirləri çox olan ölkələrə istiqamətlənir. Müharibədən sonrakı dövrdə miqrasiya axınlarının istiqaməti iqtisadi vəziyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Statistik uçotun qeyri-dəqiqliyi miqrasiyanın tam mənzərəsini almağa imkan vermir. Lakin öz ölkələrindən kənarında doğulanların timsalında bu proses haqqında az da olsa təsəvvür yaratmaq olar.

Digər ölkələrdən miqrantları cəzb edən ölkələri aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırmaq olar:

- ABŞ, Kanada və Avstraliya. ABŞ hazırki dövrdə dünyanın ən inkişaf etmiş ölkəsi olmaqla eyni zamanda, həm də ixtisaslı və ixtisasız işçilərin axınına görə də önəmli yer tutur. Hər il buraya digər ölkələrin hamısına miqrasiya edən şəxslərin cəmi qədər əhali

axışır. ABŞ-a aşağı ixtisaslı işçilər, əsasən Meksika, Karib hövzəsi ölkələrindən gəlir. Yüksək ixtisaslı işçilər isə digər bütün ölkələrdən, o cümlədən Qərbi Avropa ölkələrindən də axışır. ABŞ və Kanadaya immiqrant axını son illərdə hər il 900 min nəfər təşkil edir. ABŞ-a leqal olaraq 740 min emmiqrasiya və 160 min immiqrasiya edir. Xalis immiqrasiya və ya miqrasiyanın saldosu 580 min nəfərə bərabərdir.

Qərbi Avropa. Avropa İttifaqına daxil olan ən inkişaf etmiş Avropa ölkələri daha zəif inkişaf etmiş Avropa ölkələrindən işçiləri cəzb edir. Lakin Şimali Afrikanın ərəb ölkələrindən, Şərqi Avropa dövlətlərindən miqrasiyanın səviyyəsi də yüksəkdir. Əvvəllər Qərbi Avropa ölkələrinin koloniyaları olan Afrika ölkələrinin miqrasiyaya dillərin eyniliyi, mövcud ticarət və mədəniyyət əlaqələri də kömək edir. Qərbi Avropaya immiqrant axınları təqribən ildə 180 min səviyyəsində qiymətləndirilir. Bundan əlavə sərhədlərin açıqlığı işçilərin sərbəst yerdəyişməsinə də rəvac verir.

Yaxın Şərq. Neft xalis edən ölkələr üçün ucuz işçi qüvvəsini ağır işlərdə işləməyə sövq edir. İşçilər əsasən qonşu ərəb dövlətlərindən, Hindistan, Pakistan, Banqladeş, Koreya, Filippin kimi ölkələrdən gəlir. Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Qatar, Bəhreyn, Küveyt və Omanın işçi qüvvəsinin yarasını xaricilər təşkil edir.

Digər inkişaf edən ölkələr. Mühərribələrlə əlaqədar 90-cı illərdən sonra 1 mln. misirli İrakı, 800 min yəmənli Səudiyyə Ərəbistanı, 500 min fələstin və iordaniyalı Küneyti tərk etdi və onların əvəzinə hind və misirli fəhlələr gəldilər.

Yeni sənaye ölkələri. Cənub-Şərqi Asiyanın bəzi ölkələrinin sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq müvəqqəti işlərdə işləmək üçün çoxlu işçi işə qəbul edildi. Xüsusən Cənubi Koreya və Malayziyada miqrantların sayı sürətlə artmağa başladı.

İldə ərazisinə 25 min nəfər immiqrasiya edən ölkələr əhalisinin adambaşına ÜDM-un səviyyəsi 6900 dollardan çox olan ölkələrdir. Emmiqrasiyanın mənbəyi inkişaf etməkdə olan ölkələrdir. Bunlardan ən əsası Meksika və Asiya ölkələridir.

Beləliklə, kəmiyyə göstəriciləri cari əməliyyatlar balansı ilə əlaqədarlır və onlar əmək gəlirlərinə görə təsnifatlaşdırılır. Miqrasiya nəticəsində alınan müsbət iqtisadi səmərə miqrantların gəlirlərinin yüksəlməsi formasında, pul vəsaitlərinin xaricdən ölkəyə axını nəticəsində yaranır və pul vəsaitlərini alan ölkələr istehsal məsrəfləri azalır. İnkişaf etmiş ölkələr immiqrasiyanın əsas istiqamətini, inkişaf etməkdə olan ölkələr isə emmiqrasiyanın mənbəyini təşkil edir.

Miqrasiyaya nəzarət etmək üçün əksər ölkələrdə təsirli tədbirlər görülür. Miqrasiyanın məcmu ictimai məhsulun artımına səbəb olmasını yuxarıda araşdırdıq. Lakin miqrasiyanın müsbət effektləri ilə yanaşı mənfi effektləri də ola bilər. Onlardan

biri – immiqrantların inkişaf etmiş ölkələrin büdcələrinə qoyduqları maliyyə ağırlığıdır. Bu əsasən inkişaf etmiş ölkələrin az inkişaf etmiş ölkələrlə qonşuluq və ya yaxun mövqedə yerləşməsi zamanı da yarana bilər. Məsələn, Karib hövzəsinin ölkələri bir tərəfdə, ABŞ və Kanada bir tərəfdə, Fransa və Məğrib ölkələri, Almaniya və Türkiyə bunun bariz nümunəsidir. Belə yaxın yerləşmə leqal və qeyri-leqal immiqrantların axınına şərait yaradır. Qiymətləndirmələrə görə ABŞ-da 4 mln., Qərbi Avropada isə 3 min qeyri-leqal immiqrant yaşayır.

Beynəlxalq miqrasiyanın doğurduğu problemləri nizamlamaq üçün geniş dövlət və dövlətlərarası şəbəkə yaradılmışdır. Hələ 18 əsrdə İngiltərədə sənaye fəhlələrinin emmiqrasiyasına qadağa qoyan qanun qəbul edilmişdir. 19-cü əsrdə əksər Qərbi AVropa ölkələri lazım olmayan, səbatsız şəxslərin ölkədən çıxarılmasına qadağalar qoyurdular. Həmin dövrdə ölkələr miqrasiyanı nizamlayan ikitərəfli konvensiyalar qəbul etdilər.

Əksər ölkələrin qanunvericilikləri immiqrantlar və qeyri-immiqrantlar arasında fərqi müəyyənləşdirir. Əsasən dövlətin miqrasiya proseslərinə münasibəti büdcədən maliyyələşdirilən proqramlarda müəyyənləşdirilir.

Bəzi ölkələrdə lazım olan immiqrantların təsnifatı da aparılır:

- çox az əmək haqqı müqabilində işləməyə razı olan ixtisasız işçilər – tikinti, münisipal fəhlələr və s.

- yeni və perspektivli ixtisasların sahibləri – proqramçılar, mühəndislər, bank işçiləri.

- nadir sənəd sahibləri, almaz cilayanlar, şəkilləri bərpa edənlər, ənənəvi olmayan müalicə üsullarından istifadə edən həkimlər və s.

- dünya şöhrətli musiqiçilər, artistlər, alimlər, idmançılar, həkimlər, yazıçılar və s.

- iri biznesmenlər, yeni iş yerləri axtarışında olan iri sahibkarlar və s.

Beynəlxalq miqrasiya problemləri ilə qəbul edən ölkələrin dövlət institutları məşğul olur. İmmiqrasiya problemini həll etmək üçün əsasən üç dövlət orqanı – xarici işlər nazirliyi, ədliyyə nazirliyi və əmək nazirliyi məşğul olur.

Əksər ölkələrdə immiqrantla onu işə qəbul edən qarşı tərəf arasında müqavilə bağlanılır. Bəzi ölkələrdə immiqrant gedəcəyi ölkənin daxili işlər nazirliyinin və həmin sahənin həmkarlar komitəsinin icazəsini də almalıdır.

İmmiqrasion qanunvericiliyinin aşağıdakı əsas xüsusiyyətləri vardır:

Professional ixtisas. Qəbul edən ölkələrin qanunvericiliyi təhsil və ixtisası üzrə iş stajına ciddi nəzarət edirlər. Minimal olaraq təhsil üçün ümumtəhsil orta və ya orta ixtisas təhsili

götürülür. Diplomun olması vaibdir. Üstünlük minimum iş stajı 3-5 il olanlara verilir.

Şəxsi xarakterli məhdudiyətlər. Əsasən immqrantların səhhəti önəmlidir. Ölkəyə narkomanlar, əqli qüsurlu, spidlə yoluxanlar qəbul edilmirlər. İmmiqrantlar sağlamlıq haqqında arayışı mütləq təqdim etməlidirlər. Yaş senzleri isə immqrantların işləyəcəyi sahənin xarakteri ilə müəyyənləşdirilir. Əsasən o 20-40 yaşları arasında tərəddüd edir. Qanunvericilik əvvəllər məhkum olunmuşlara, terrorist təşkilatlarının üzvlərinə ciddi məhdudiyətlər qoyur.

Əksər qəbul edən ölkələr immiqrantların sayına da məhdudiyətlər qoyur. Kvota iqtisadiyyat üzrə bütövlükdə və ayrı-ayrı sahələr üzrə də müəyyənləşdirilə bilər. Bu xarici işçi qüvvəsinin idxalı zamanı çox ciddi metod hesab edilir.

İqtisadi tənzipləmə. Bəzi ölkələrdə xarici işçiləri işə qəbul etməsinə görə firmalar haqq ödəməlidirlər.

Müddət məhdudiyətləri. Əksər ölkələrin qanunvericiliyinə görə xarici işçilərin ölkə ərazisində qalmalarının maksimal müddəti vardır. Qəbul edən ölkədə staj keçən və tələbələr üçün qanunla müəyyənləşdirilmiş dəqiq vaxt kəsiyi müəyyənləşdirilmişdir ki, ondan artıq ölkə ərazisində qalmaq olmaz. Onlar öz ölkələrinə qayıdıb orada müəyyən müddət qaldıqdan sonra yenidən qəbul edən ölkəyə gələ bilər.

Coğrafi prioritetlər. Praktiki olaraq immiqrantları qəbul edən hər bir ölkə qanunvericiliklə immiqrasiyanın coğrafi və milli quruluşunu müəyyən edir. Bir qayda olaraq o kvota ilə tənzimlənir. İnsan hüquqlarının pozulması haqqında söz-söhbətə son qoymaq üçün eyni coğrafi regionlar üzrə kvotaları lotereya əsasında müəyyənləşdirirlər. Məsələn, ABŞ-da coğrafi quruluş qanunla müəyyən olunur. Statistika əsasında daha çox işçi immiqrasiya edən ölkələrin məlumatları 5 il üzrə müəyyənləşdirilir. Sonra xüsusi metodlar əsasında lotereyada iştirak edəcək şəxslərin dairəsi seçilir. Əvvəllər immiqrasiyası çox olan ölkələr üçün kvota az hesablanır. Məsələn, 1996-cı ildə immiqrant vizalarının sayı 55 min müəyyənləşdirilmişdir.

Qadağalar. Bəzi sahələr var ki, bütün ölkələrdə orada xaricilərin işləməsi qadağandır. Qanunvericilik immiqrasiya şərtlərinin pozulması zamanı sanksiyaları tətbiq olunur. Bu sanksiyalar həm miqrantlara, həm də onları işə qəbul edənlərə tətbiq oluna bilər. Ölkəyə gizli gəlmək qadağandır. Onun sanksiyası deportasiya, pul cəzaları, həbsdür.

Həmkarlar ittifaqının təzyiqi ilə bəzi Qərbi ölkələrində 70-ci illərin əvvəllərindən immiqrantların öz ölkələrinə qayıtmaq üçün həvəsləndirici tədbirlərə başlanılmışdır. Reemmiqrasiyanın dövlət tədbirlərinə aşağıdakılar daxildir:

- Reemmiqrasiyanın stimullaşdırılması proqramı. Qərbi Avropa ölkələrində reemmiqrasiyanın təmin olunması üçün pul

həvəsləndirmələri, ölkəni tərk edən immiqrantların həvəsləndirilmələri buna misaldır.

İmmiqrantların professional hazırlanması proqramı. Bunun məğzi ondan ibarətdir ki, yüksək inkişaf etmiş ölkədə hazırlıq keçdikdən sonra öz ölkəsinə yüksək əmək haqqılı işə iddia edə bilər. Lakin buna baxmayaraq immiqrantlar bu ölkələrdə az əmək haqqı verilən işlərdə işləməyi, öz ölkələrinə qayıtmaqdan üstün sayırlar.

Kütləvi emmiqrasiya ölkələrinə iqtisadi yardım proqramı. Bu hal ən çox Almaiya və Türkiyənin münasibətlərinə xasdır. Almanların vəsaiti hesabına yaradılan türk kompaniyaları reemiqrantlar üçün cazibə qüvvəsi rolunu oynayır.

Miqrasiyanın əsas mütləq göstəriciləri aşağıdakılardır:

1. İl ərzində gəlirlərin sayı - $S_{gəl}$

2. İl ərzində gedənlərin sayı - S_{ged}

3. Miqrasiyanın saldosu və ya netto miqrasiya
(miqrasiya artımı) - $M_a = S_{gəl} - S_{ged}$

4. Miqrasiyanın dövriyyəsi (miqrasiyanın həcmi, brutto miqrasiya, miqrantların dövriyyəsi) $M_d = S_{gəl} + S_{ged}$

Miqrasiyanın ümumi əmsalları aşağıdakılardır:

1. Gəlmə əmsalı. Gələnlərin sayının əhalinin orta illik sayına nisbəti kimi hesablanır.

$$\Theta_{gəl} = \frac{S_{gəl}}{S} \times 1000\%$$

2. Getmə əmsalı. Gedənlərin sayının əhalinin orta illik sayına nisbəti kimi hesablanır.

$$\Theta_{\text{ged}} = \frac{S_{\text{ged}}}{S} \times 1000\%$$

3. Miqrasiyanın artımının intensivliyi əmsalı, miqrasiyanın mütləq artımının əhalinin orta illik sayına nisbəti kimi hesablanır.

$$\Theta_{\text{a.i.}} = \frac{S_{\text{gəl}} - S_{\text{ged}}}{S} \times 1000\%$$

4. Miqrasiya dövriyyəsinin intensivliyi əmsalı. Dövriyyənin əhalinin orta illik sayına nisbəti kimi hesablanır $\Theta_{\text{m.d.}} =$

$$\frac{S_{\text{gəl}} + S_{\text{ged}}}{S} \times 1000\%$$

5. Miqrasiyanın nisbi saldosu. Gələnlərin sayının gedənlərin sayına nisbəti kimi hesablanır

$$M_{\text{n.s.}} = \frac{S_{\text{gəl}}}{S_{\text{ged}}}$$

Fəsil 4. Milli sərvət statistikasi

Milli sərvət - istənilən ölkənin həyat şəraitini və iqtisadi fəaliyyətini xarakterizə edir. Beynəlxalq statistika təcrübəsində

milli sərvət anlayışı və onun tərkibinin təsnifatına vahid baxış yoxdur.

Əksər hallarda milli sərvətin tərkibinə pula ifadə oluna bilən bütün elementlər aidi edilir. Buna uyğun olaraq milli sərvətə aşağıdakı kimi tərif vermək olar: milli sərvət insan əməyinin nəticəsi olan toplanmış maddi nemətlərin, torpaq və təbii ehtiyatların, qızıl və xarici valyuta, qeyri-maddi aktivlərin məcmusudur.

1993-cü ilin Milli Hesablar Sistemində milli sərvət – mövcudluq formasına görə maliyyə aktivlərini və qeyri-maliyyə aktivlərinə – qızıl və xarici valyutadan əlavə, xarici maliyyə öhdəlikləri, xarici emitentlərin buraxdığı qiymətli kağızlar daxildir.

Qeyri-maliyyə iqtisadi aktivləri öz növbəsində yeni istehsal oluna bilən və istehsal oluna bilməyən aktivlərə bölünür. İstehsal oluna bilən qeyri-maliyyə aktivlərinə – əsas kapital, maddi dövriyyə vəsaitlərinin ehtiyatları və qiymətli əşyalar aiddir.

Əsas kapital təkrar istehsal oluna bilən aktivlər olur, istehsal prosesində bir ildən artıq iştirak edir.

Natural əşya tərkibinə görə əsas kapital maddi əsas kapital və qeyri-maddi əsas kapitalla bölünür.

Maddi əsas kapital - yaşayış binaları, digər binalar və qurğular; maşınlar və avadanlıqlar aid edilir.

Uzun müddət istifadə edilən hərbi əmlak isə 1993-cü ilin MHS-də ikili yanaşma mövcuddur. Hərbi qurğuların əksəriyyəti (yollar, anbarlar, aerodromlar, tərsanələr, qospitallar) uyğun vətəndaş obyektləri kimi xidmət göstərir. Lakin tanklar, artilleriya, hərbi gəmilər əsas kapitalın elementi kimi baxılır.

Maddi əsas kapitalın əsas ünsürlərindən biri də çoxillik əkmələr, üzümlüklərdir. Bundan əlavə iş və məhsuldar mal-qara, balıqçılıq zavodları da daxildir.

Qeyri-maddi əsas kapitalla geoloji-kəşfiyyat işləri, kompüter proqram təminatı, bədii və ədəbi əsərlər daxildir.

Maddi dövriyyə vəsaitlərinin ehtiyatlarına – xammal və materiallar, bitməmiş istehsal, hazır məhsul, təkrar satılmaq üçün əmtəələr daxildir.

Qiyətlilərin tərkibinə qiymətli daşlar, əntiq əşyalar və digər incəsənət əşyaları (kolleksiyalar, suvenirlər) daxil edilir.

İstehsal oluna bilməyən aktivlərə maddi istehsal oluna bilməyən və qeyri-maddi istehsal oluna bilməyən aktivlər daxildir. Maddi istehsal oluna bilməyən aktivlərə yer, onun təkli, kultivasiya olunmayan bioloji resurslar (təbii meşələr, vəhşi heyvanlar), su ehtiyatları daxildir. Qeyri-maddi istehsal oluna bilməyən ehtiyatlara patentləşdirilmiş istifadə obyektlər, icarə və digər müqavilələr və s. daxildir.

MHS-ə görə ev təsərrüfatların bir ildən artıq xidmət müddəti olan əmtəələrin əldə olunmasına məsrəfləri cari istehlaka

aid edilir, yığıma yox. Bununla əlaqədar olaraq bu sektorda yığılan bütün məsrəflər bu sahənin aktivlərinin tarixinə aid edilmir, eyni zamanda milli sərvət göstəricilərinin tərkibinə də aid edilmir.

Lakin ev təsərrüfatı sektorunda faktiki olaraq mebel, məişət əşyaları, geyim və s. istehlak əmtəələrinin böyük miqdarı yığılır.

Bazar iqtisadiyyatında milli sərvətin elementlərin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif qiymətləndirmə növlərindən istifadə edilir: tarixi (uçot) dəyəri, əvəzətmə (bərpa) dəyəri. Bütün bu qiymətləndirmə növləri 2 variantda – tam dəyəri və köhnəlməni çıxmaqla dəyəri ilə qiymətləndirilir.

Bundan əlavə əsas kapitalı qiymətləndirmək üçün tarixi (uçot) dəyəri, əvəzətmə (bərpa) dəyər, subyektiv dəyər, bazar dəyərindən də istifadə olunur.

Əsas kapitalın istifadəsini xarakterizə edən əsas göstərici – əsas kapitalın fiziki və mənəvi aşınması ilə əlaqədar onun dəyərinin azalmasıdır. Müşaribələrlə əlaqədar əsas kapitalın itirilməsi əsas kapitalın istehlakına aid edilmir.

Əsas kapitalın köhnəlməsinin pul ifadəsi amortizasiya fondudur. Qeyd edək ki, iqtisadiyyatda amortizasiya hesablanmasının üç sistemini fərqləndirirlər:

- 1) artan (yavaşlayan) amortizasiya;
- 2) xətti (satış) amortizasiya;
- 3) azalan (sürətləndir.) amortizasiya.

Artan (yavaşlayan) amortizasiya əsas kapitalın köhnəlməsini daha cüzgün əks etdirir. İlk illər illik amortizasiya fondları böyük olmasa da, ildən idə onun həcmi artır. Əsasən:

$$a_t = \frac{V_1 \cdot r}{(1+r)^{n-t+1} - 1}$$

düsturundan istifadə olunur.

a_t – t ilinin amortizasiya fondu;

V_1 – ilk ilin əvvəlinə əsas kapitalın ilk dəyəri;

r – uçot faizinin stavkası;

n – əsas kapitalın xidmət müddətidir.

Lakin bu qaydadan inflyasiya ilə əlaqədar böyük itkilər olduqda çox az istifadə olunur.

Əksər hallarda xətti amortizasiya istifadə olunur. Bu qaydada görə əsas fondların aşınma prosesi bərabər qaydada baş verir:

$$a = \frac{V_1 - V_{n+1}}{n}$$

V_{n+1} – sıradan çıxma anında əsas kapitalın dəyərilir.

Qərbi ölkələrində sürətləndirilmiş amortizasiya müxtəlif düsturlarla istifadə olunur:

$$a_t = V_1 \times r(1-2)^{t-1}$$

r – sabit faizdir (50-70%).

BMT-nin statistika komissiyası xətti və ya sürətlənmiş düstürlərdən istifadəni daha məhdud sayır.

Əsas fondların yararlığını və köhnəlməsini qiymətləndirmə növlərindən asılı olmayaraq hesablayırlar:

$$K_{yar} = \frac{köhn.çix.dəyər}{tam \ dəyər}$$

$$K_{nöy} = \frac{köh.mət.}{tam \ dəyər}$$

$$K_{yar} + K_{köh.} = 1 \text{ və ya } 100\%$$

Milli sərvətin dinamikasının öyrənilməsi zamanı müxtəlif dolay hesablamalardan istifadə olunur. Onların arasında fasiləsiz inventarlaşdırma üsulu daha geniş yayılmışdır. Onun mahiyyəti sadədir: əsas kapital əvvəlki illərin kapital qoyuluşlarının cəmi kimi baxılır. Ondan sıradan çıxmış kapitalı çıxırlar. Lakin burada əsas kapitalın müxtəlif növ hesablanmış qiymət indekslərinin düzgünlüyündən çox şey asılıdır.

$$V_{t+1} = V_t + J_t - S_t$$

V_t , V_{t+1} – t və t+1 illərinin əvvəllərinə əsas kapitalın tam dəyəri;

J_t – t-ci ildə əsas kapitala investisiyalar;

S_t – t-ci ildə əsas kapitalın sıradan çıxması.

Əsas kapitalın xalis dəyərini müəyyən etmək üçün:

$$R_{t+1} = R_t + Y_t - A_t$$

R_t və R_{t+1} – t və t+1 illərinin əvvəlinə xalis dəyər;

J_t – t-ci ildə əsas kapitala investisiyalar;

A_t – t-ci ilin amortizasiya fondudur.

Beynəlxalq statistikada əsas kapitalla investisiyalar əsas kapitalın ümumi yaranması adlanır.

Əsas kapitalı sərvət qurmaq üçün müqayisəli qiymət. müxt. düsturlardan istifadə olunur. Bütün göstəricilər onların cari qiymətlərdə uyğun kapital qoyuluşu ilə müqayisəli qiymətlərə gətirilir:

$$J_t^{PO} = J_t : \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_0} = J_t : J_{kb}$$

J_t^{PO} - əsas dövrün qiym.verilmiş ilin investisiyaları;

J_t – həmin ilin faktiki investisiyalar.

Hərəkət göstəriciləri:

$$K_{\text{yen}} = \frac{\text{Daxil olan əsas fond.}}{\text{ilin son.əl f.dəyəri}}$$

$$K_{\text{sır.çix.üm.}} = \frac{\text{sır.çix.fond.dəyər}}{\text{ilin əv.əl f.dəfər}}$$

$$K_{\text{köh.əla.sır.}} = \frac{\text{köh.ilə əla.sır.ç.}}{\text{ilin əv.əl f.dəfər}}$$

Fəsil 5

Xarici iqtisadi əlaqələr statistikasını.

Xarici iqtisadi fəaliyyət – dövlətin fəaliyyətinin çoxtərəfli aspektidir. Burada xarici iqtisadi əlaqələr, beynəlxalq maliyyə əməliyyatları, sığorta və turizm, müqavilələr üzrə xaricdə istehsal fəaliyyəti əməliyyatları daxildir.

Beləliklə, xarici iqtisadi fəaliyyətin subyektləri dövlət və onların institusion vahidləri və ölkənin əhalisi ola bilər.

MHS-də xarici iqtisadi fəaliyyət «Qalan dünya» sektoru vasitəsilə əks olunur.

MHS-nin qurulma metodologiyasının görə «Qalan dünya» sektoru üçün müəyyən zəruri hesablar yığımı qurulur və bunun vasitəsilə bütün xarici iqtisadi əlaqələr axını ümumiləşdirilir.

«Qalan dünya» sektorunun hesablarında əks olunan xarici iqtisadi fəaliyyətə əmtəə və xidmətlərin ixracı və idxalı, intellektual mülkiyyət hüququ, beynəlxalq kooperasiya, birgə sahibkarlıq fəaliyyəti, işçi qüvvəsinin, xarici və ölkə investisiyalarının axını, beynəlxalq turizm, xarici iqtisadi nəqliyyat, sığorta, kredit və digər təsərrüfat əməliyyatları daxildir.

1993-cü ildə qəbul edilmiş MHS-nin yeni variantının görə bu sektor üçün aşağıdakı hesablar qurulur:

- 1) Əmtəə və xidmətlərin xarici hesabı;
- 2) İlk gəlirlərin və cari transfertlərin xarici hesabı;
- 3) Yığımın xarici hesabları;
- A) kapital hesabı

B) maliyyə hesabı

V) aktivlərin həcmində digər dəyişmələr hesabı

Q) yenidənqiymətləndirmə hesabı

D) aktiv və öhdəliklərin xarici hesabı

Bu hesablar arasında ən mühümü «Əmtəə və xidmətlərin xarici hesabıdır».

Bu hesabın «qalan dünya» sektoru üçün sxemi aşağıdakı kimidir^

İstifadə	Pecypc
3. Əmtəə və xidmətlərin ixracı	1. Əmtəə və xidmətlərin idxalı
4. Ev təsərrüfatları- qeyri-rezidentlərin iqtisadi ərazidə son istehlakı	2. Ev təsərrüfatları rezidentlərin xaricdə son istehlakı
5. Əmtəə və xidmətlərin xarici balansı (1+2-3-4)	
Cəmi :	Cəmi

İdxal – əmtəələrin ölkənin iqtisadi ərazisinə gətirilməsidir. Bu proses nəticəsində onun maddi qiymətləri artır və valyuta ehtiyatları azalır.

Əmtəə və xidmətlərin idxalına daxildir:

- qeyri rezidentlərin rezidentlərə satdığı əmtəə və xidmətlər;
- Əmtəə və xidmətlər dəyişdirilmə üçün qeyri-rezidentlərin rezidentlərə verdiyi əmtəə və xidmətlər
- Qeyri-rezidentlərin rezidentlərə əvəzsiz verdiyi əmtəə və xidmətlər

Əmtəə və xidmətlərin ixracı-əvəzində öz ölkəsinə xarici valyutada pul axını olan əməliyyatlardır.

Əmtəə və xidmətlərin ixracına daxildir:

- rezidentlərin qeyri-rezidentlərə satdıqları əmtəə və xidmətlər;
- rezidentlərin qeyri-rezidentlərə digər əmtəə və xidmətlərə dəyişdirmək; üçün verilmiş əmtəə və xidmətlər;
- rezidentlərin qeyri-rezidentlərə əvəzsiz verilmiş əmtəə və xidmətləri

Ev təsərrüfatları-rezidentlərin xaricdə son istehlakı ölkənin vətəndaşlarının xaricdə aldığı əmtəə və xidmətləri də özündə birləşdirir.

Ev təsərrüfatları-qeyri-rezidentlərin so istehlakı xarici diplomatların, turistlərin, 1 ildən az müddətə ölkədə ezamiyyətdə olan şəxslərin əmtəə və xidmətlərin alınmasına məsrəfləri daxildir.

«Əmtəə və xidmətlərin xarici balansı»-nın balanslaşdırıcı maddəsi bu hesabın resurs və istifadə hissələri arasındakı fərqlər müəyyənləşdirilir.

Əgər balans müsbətdirsə dünyanın digər ölkələri ilə əməliyyatlardan mənfəətin alınmasını göstərir. Əgər balans mənfətdirsə, bu bütün iqtisadiyyat üçün defisit müşahidə olunur.

Beynəlxalq ticarət – beynəlxalq əmtəə-pul əməliyyatları sferasıdır. Burada dünyanın bütün ölkələrinin xarici ticarətinin məcmusu əks olunur. Beynəlxalq ticarətin miqyası həmişə artır. Müasir şəraitdə beynəlxalq ticarət təşkilatının rəqəmləri ilə beynəlxalq ticarətin həcmi 4,06 trln ABŞ dolları ilə qiymətləndirilir.

Bütün ölkələr müəyyən dərəcədə beynəlxalq ticarətdən asılıdır. Lakin bu asılılıq müxtəlifdir. O, beynəlxalq ticarətin dəyərinin (ixrac-idxal) daxili milli məhsula nisbəti kimi müəyyənləşdirilir:

$$A = \frac{İxrac + İdxal}{ÜMM} \times 100\%$$

Kiçik inkişaf etmiş ölkələr (Belçika, Niderland, İsveçrə, Danimarka, İsveç və s.) üçün bu faiz 45-90 % civarında dəyişir. Böyük inkişaf etmiş ölkələr (Almaniya, İtaliya İngiltərə, Fransa

və s.) – 25-35 % civarındadır. Yaponiya və ABŞ üçün bu faiz 11-13 % kimi dəyişir.

Beynəlxalq ticarətin xarakterik xüsusiyyətləri.

1. Müxtəlif valyutalardan istifadə;
2. Dövlət nəzarəti;
3. Ölkələr arasında istehsal amillərinin dəyişməsində fərqlər;
4. Müasir beynəlxalq ticarətin çoxsəviyyəli quruluşu;
5. Qiymətlərin müxtəlifliyinin qlobal xarakteri;
6. İki qarşılıqlı axınların mövcudluğu ixrac – ödənilən çıxarma

İdxal – ödənilən gətirilmə

Beynəlxalq ticarət göstəriciləri:

1. Ölkələrin ümumi ixracının həcmi;
2. Ölkələrin ümumi idxalının həcmi;
3. İxrac kvotası;
4. İdxal kvotası;
5. Xarici ticarət kvotası;
6. Ölkənin ixracın, idxalının dünya ixracında (idxalında) xüsusi çəkisi;
7. Xarici ticarətin saldosu;
8. Xarici ticarət dövriyyəsi;
9. Ölkənin iqtisadiyyatının beynəlxalq ticarətdən asılılıq səviyyəsi

İlk iki göstərici hər iki axından olan əmtəə və xidmətlərin dəyərinin sadəcə cəmlənilməsi yolu ilə hesablanır.

İxrac kvotası – ixrac üçün əmtəələrin təklifinin məhdudlaşdırılması üsuludur. Bundan əlavə bu ixrac qiymətlərinin azalmasının və təbii ki, ixracdan gəlirlərin azalmasının qarşısının almağa imkan verir.

$$K_{ixrac} = \frac{\dot{I}xrac}{\ddot{U}DM} \cdot 100\% \quad \text{və ya}$$

$$K_{ixrac} = \frac{\dot{I}xrac}{xariciticarətdövriyyəsi} \cdot 100\%$$

İdxal kvotasının iki növü mövcuddur:

Mütləq kvota və tarif kvotası.

İdxal kvotası-iqtisadi göstərici olub milli təsərrüfat üçün idxalının əhəmiyyətliliyini qiymətləndirməyə imkan verir.

$$K_{idxal} = \frac{\dot{I}dxal}{\ddot{U}DM} \cdot 100\%$$

Xarici ticarət kvotası – iqtisadiyyatın kompleks göstəricisidir:

$$XTK = \frac{\text{Xarici ticarət kvotası}}{\text{ÜDM}} \times 100\%$$

İxracın (idxalın) dünya ixrac (idxalında) xüsusi çəkisi:

$$d = \frac{\text{ixrac}}{\sum \text{ixrac}}$$

$$d = \frac{\text{Idxal}}{\sum \text{idxal}}$$

Xarici ticarət saldosu

$$C = \text{ixrac} - \text{idxal}$$

Xarici ticarət dövriyyəsi:

$$D = \text{İxrac} + \text{idxal}$$

Digər ölkələrə göstərilən təmənnasız yardımlar qeyri-kommersiya əməliyyatları xarici ticarət dövriyyəsinə daxil edilmir.

Ölkənin iqtisadiyyatının beynəlxalq ticarətdən asılılıq səviyyəsi:

$$D_{as} = \frac{ixrac + idxal}{ÜMM} \times 100\%$$

Ticarət şəraiti indeksi ($\dot{I}_{t.ş}$) – ixracın orta qiymət indeksinin idxalın orta qiymət indeksinə nisbəti kimi hesablanır. O, əmtə quruluşu və ayrı-ayrı ölkələrdə əmtəələrə qiymət səviyyəsindən asılıdır:

$$\dot{I}_{t.ş} = \frac{\dot{I}_p - ixrac}{\dot{I}_p - idxal}$$

İxrac üzrə qiymət isbətləri indeksləri:

$$\dot{I}_{q.n} = \frac{\sum p_n q_n}{\sum p_i q_n}$$

$P_n P_i$ – n ölkəsi və uyğun iqtisadi ölkələr qrupu P_i -ilə ticarətdə ixrac olunan əmtəələrin qiyməti, q_n – ixrac olunan əmtəələrin miqdarıdır.

Xarici ticarət fəaliyyətinin səmərəliliyinin ümumiəşdirici göstəricisi aşağıdakı düsturlarla hesablanır:

A) ixrac əməliyyatlarına qoyulan vəsaitlərin verim əmsalı:

$$K = \frac{\text{İxrac məhsulundəyəri}}{\text{ixrac əməliyyatlarına qoyulmuş vəsaitlərin orta illik qalığı}}$$

b) İxrac qoyulmuş vəsaitlərin dövriyyəsinin sayı (n)

$n = \frac{\text{Xarici bazarda məhsulun satışından valyuta gəliri}}{\text{ixrac əməliyyatlarna qoyulmuş vəsaitlərin orta illik qalığı}}$

Xarici ticarət dövriyyəsinin məqsədyönlüyünü qiymətləndirmək üçün aşağıdakı hesablamalar aparılır:

1. $\frac{\text{i-ci əmtənin ixracının valyuta səmərəliliyi}}{\text{valyuta səmərəliliyi}} = 1$ idxalın orta X
2. $\frac{\text{i-ci əmtənin idxalının valyuta səmərəliliyi}}{\text{İxracın valyuta səmərəliliyinin orta göstəricisi}} = 1$ X

İdxal olunan əmtəələrə məsrəflər aşağıdakılardan formalaşır:

- A) idxal məhsulunun istehsal dəyəri;
 B) daha keyfiyyətli idxal məhsulunun istehlakı zamanı olunan əlavə iqtisadi səmərə;

İxrac olunan əmtəələrin istehsalına məsrəflərə daxildir:

- A) İxrac olunan məhsulun istehsalına məsrəflər
 B) Sərhədə qədərki daşımaya və yüklənməyə məsrəflər;
 V) Xarici ticart təşkilatlarının məsrəfləri

İxracın idxalın və bütün xarici ticarətin səmərəliliyini fərqləndirirlər:

1. İxracın səmərəliliyi göstəriciləri aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\text{A) tam səmərəlilik} = \frac{\text{Xaricibazardaməhsulunsatışından əldəolunanvalyutagəliri}}{\text{İxracməhsullarınınistehsalınaməsrəflər}}$$

$$\text{B) İqtisadi səmərəlilik} = \frac{\text{Daxiliqiyamətlərdəixracməhsullarını dəyəri}}{\text{ixracməhsullarınınistehsalınaməsrəflər}}$$

V) Bütçə (valyuta)

$$\text{Səmərəliliyi} = \frac{\text{Xaricibazardaməhsulsatışından valyutagəliri}}{\text{Daxiliqiyamətlərdəixracməhsullarının dəyəri}}$$

Bu göstəricilər bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədirlər:

Tam səmərəlilik = İqtisadi səmərəlilik x bütçə (valyutv) səmərəliliyi

$$\text{2.İdxalın səmərəliliyi göstəricisi} = \frac{\text{Ölkə daxilində idxalın reallaşdırılmasından valyutagəlirləri}}{\text{idxaləmtələrinin ləğv olunmasınaməsrəflər}}$$

Əgər bu göstəricilər vahiddən böyükdürsə, əmtəələrin xarici ticarət dövriyyəsi məqsədə uyğun hesab edilir.

Tədiyyə balansı – hər hansı ölkənin iqtisadiyyatı ilə digər ölkələrin iqtisadiyyatları arasındakı əməliyyatları kəsməkdən statistik sistemdir.

Tədiyyə balansında hər bir əməliyyat iki dəfə – bir hesabın kreditində, digər hesabının isə debetində əks olunur.

Kreditin ümumi həcmi debetin ümumi həcminə bərabər olmalıdır. Tədiyyə balansına üç tərkib element daxildir:

- A- cari əməliyyatlar hesabı;
- B – kapitalın hərəkəti hesabı;
- V)- rəsmi ehtiyatların dəyişməsi

Tədiyyə balansının quruluşu

Maddələr	Debet (-)	Kredit (+)	Saldo
A- cari əməliyyatlar hesabı			
1. Əmtəə ixracı			
2. Əmtəə idxalı			
3. xidmətlərin ixracı			
4. Qiymətlərin idxalı			
5. İntestisiyaların xalis gəlirlər			
6. Xalis transfertlər, cari əməliyyatlar hesabının saldosu			
B. Kapitalın hərəkəti hesabı			
1. Kapitalın axıb gəlməsi			
2. Kapitalın axıb getməsi			
Kapitalın hərəkəti			

hesabın saldosu V – rəsmi ehtiyatların dəyişməsi			
Balans			

Fəsil 6

Əhalinin həyat səviyyəsi statistikasını

Həyat səviyyəsi – mürəkkəb kateqoriya olub, çoxlu sayda aspektlərə malikdir. Ona görə də həyat səviyyəsini xarakterizə etmək üçün statistika göstəricilər sistemindən istifadə edir. Bu həmçinin insanların maddi nemətlərinin, məişət və mədəni şəraitə olan tələbatın ödənilməsi səviyyəsidir.

Həyat səviyyəsini xarakterizə edərkən statistika 7 qrupdan ibarət göstəricilər təklif edir:

1. Ümumiləşdirici göstəricilər (həyat səviyyəsi meyarı, həyatın dəyəri indeksi, ümumi milli və ümumi daxili məhsul, istehlak fondu, adambaşına şəxsi istehlak fondu);

2. Əhali gəlirləri (real, sərəncamda olan, məcmu, şəxsi pul, orta gəlir, real əmək haqqının orta həcmi, təqaüdlər, yardımlar və s.);

3. Əhalinin istehlakı və xərcləri (istehlakın ümumi həcmi, əhalinin pul məsrəfləri, istehlak məsrəfləri, əsas qida məhsulları istehlakı, orta əmək haqqının alıcılıq qabiliyyəti);

4. Pul yığımları;

5. Əşya yığımı və mənzil;

6. Əhalinin sosial differensiyası;

7. Kasıblığın səviyyəsi və sərhədləri (yaşayış minimumu, minimal istehlak büdcəsi, əmək haqqı və təqaüdün minimal həcmi, minimal əmək haqqının alıcılıq qabiliyyəti, təqaüdlər, kasıblıq əmsalı, gəlir defisiti, kasıblığın sosial portreti).

Həyat səviyyəsini öyrənərkən əhali subyekt kimi götürülür.

Ölkənin əhalisinin həyat səviyyəsi ÜDM-un quruluşu ilə xarakterizə olunur. Beynəlxalq müqayisələrdə əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM (XMM) göstricilərindən istifadə olunur.

Həyat səviyyəsini öyrənərkən yalnız ilkin gəlirləri nəzərə almaq lazımdır. Müəyyən dövr ərzində bazar qiymətlərində o, milli gəliri göstərir.

Lakin bütün ilkin gəlirlər əhali tərəfindən birbaşa istehlaka və yığma istifadə olunmur. Onların bir hissəsi cari vergilər şəklində gəlir və mülkiyyətə, sosial sığortaya məcburi ayırmalara, könüllü üzvlük haqlarına verilir. Digər tərəfdən sosial xarakterli ayırmalar şəklində cari transfertlərin qarşı axını baş verir.

Sərəncamda olan gəlirlər = ilkin gəlirlər + Δ cari transfertlər

Cari transfertləri nəzərə almaqla hesablanmış milli gəlir sərəncamda olan milli gəliri əmələ gətirir.

Transfərtlər həm natural formada (pulsuz səviyyə, təhlil şəklində) çıxış edə bilər. Əgər bu daxilolmaların cəmini sosial transfərtlər adlandıraraq sərəncamda olan gəlirlərin üzərinə gəlsək, düzəliş verilmiş gəlir göstəricilərini almaq olar.

Düzəliş verilmiş = sərəncamda olan + əhalinin aldığı
natural gəlir gəlir formada sosial
transfərtlər

Həyat səviyyəsini hər hansı bir aqreقات göstərici ilə qiymətləndirilməsi uzunmüddət diskussiya mövzusu olmuşdur.

Bunun üçün müxtəlif göstəricilər irəli sürülsə də vahid fikir formalaşdırılmalıdır.

Lakin son illər insan potensialının inkişafı indeksini BMT-nin inkişaf proqramının mütəxəssisləri həyat səviyyəsinin aqreقات indeksi kimi irəli sürürlər. Bu indeks həyat səviyyəsinin mühüm aspektlərini əks etdirir:

1. Doğulan an gözlənilən ömrün müddəti;
2. Təhsil səviyyəsi;
3. Adambaşına düşən ÜDM-un real həcmi.

İPI indeksi yuxarıda sadaladığımız göstəricilərin hesabı ortası kimi hesablanır:

$$Y_i = \frac{X_i - X_{imin}}{X_{imax} - X_{imin}}$$

1. $Y_{(1)}$ – doğulan an gözlənilən ömrün müddəti hesablanarkən: X_i – gözlənilən ömrün faktiki müddəti, $X_{i \min} - 25$, $X_{i \max} - 85$ yaş.

$$Y_i = \frac{X_i - 25}{85 - 25}$$

2. $Y_{(2)}$ – təhsil səviyyəsi indeksi.

Bu aşağıdakı sdt-indekslərin hesabi ortali kimi hesablanır:

a) yuxarı yaş qruplarında savadlılıq indeksi (25 yaş və çox, 85 illik ömür zamanı bu təqribən əhalinin 2/3 –i dir).

$$Y_{2(1)} = \frac{2}{3} \left(\frac{X_i - X_{imin}}{X_{imax} - X_{imin}} \right) = \frac{2}{3} \cdot \frac{x_i}{100}$$

$$X_{i \min} = 0\%,$$

$$X_{i \max} = 100\%$$

b) İbtidai, orta və ali təhsil müəssisələrində oxuyanların məcmu indeksi (25 yaşdan aşağı – əhalinin 1/3-i)

$$Y_{2(2)} = \frac{1}{3} \left(\frac{X_i - X_{imin}}{X_{imax} - X_{imin}} \right) = \frac{1}{3} \cdot \frac{x_i}{100}$$

$$X_{i \min} = 0\%, \quad X_{i \max} = 100\%$$

$$Y_{(2)} = \frac{2}{3} Y_{2(1)} + \frac{1}{3} Y_{2(2)}$$

3. Adambaşına düşən ÜDM-un mal həcmi indeksi.

Dünya təcrübəsində adambaşına düşən ÜDM-un real həcmi 5120 dollara bərabər götürülür.

A) Bu və ya digər ölkədə faktiki olaraq bundan çox olarsa onun artıq həcmi diskontlaşdırılır.

Onda,

$$x_i = x_i^1 + 2(x_i - x_i^1)^{\frac{1}{2}} = x_i^1 + 2\sqrt{x_i - x_i^1}$$

$x_{i \min} = 100$, $x_{i \max} = 5448$ doll. (Bu kəmiyyət orta hesabla bütün dünya ölkələri üçündür).

B) Əgər bu və ya digər ölkədə faktiki olaraq azdırsa, heç bir düzəliş verilmir.

$$x_{i \min} = 100, \quad x_{i \max} = 5448 \text{ doll.}$$

$$\text{Onda } Y_{(3)} = \frac{X_i - 100}{5448 - 100}$$

Nəticədə insan potensialının inkişafı indeksi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$Y_{(i)} = \frac{Y_{(1)} + Y_{(2)} + Y_{(3)}}{3}$$

Yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə bu indeks 0,804-0,950 ortalarında dəyişir.

Həyat səviyyəsi əhalinin gəlirlərindən, ondan da çox şəxsi tələbatın ödənilmə səviyyəsindən asılıdır. Əhali gəlirlərinin əsas mənbələri aşağıdakılardır:

- əmək haqqı və digər işçilərin əməyə görə aldığı haqlar;
- fərdi əmək fəaliyyətindən gəlirlər;
- sosial transfertlər;
- mülkiyyətdən gəlirlər (torpaqdan istifadə, patentlər və s.);
- şəxsi yardımçı təsərrüfatdan gəlirlər.

Gəlirlərin müəyyənləşdirilməsində əsas kimi məcmuu pul, nominal mal, sərəncamda olan əhali gəlirləri götürülür.

Məcmuu gəlirləri pul, natural gəlirlərin ümumi cəmidir. Nominal gəlir göstəriciləri – hesablanmış gəlirlərin cəmini xarakterizə edir. Pul əmək gəlirlərinin əsas göstəriciləri – nominal əmək haqqı kimi müəyyənləşdirilir. Vergiləri, məcburi ödəmələri çıxaraq sərəncamda olan gəlirləri almaq olar. Onları həmçinin son gəlirlər hesab etmək olar.

Əhalinin real gəlirləri – istehlak əmtəələrinin kəmiyyəti ilə xarakterizə olunur. Beləliklə, gəlirlər haqqında göstəriciləri müqayisə edərək aşağıdakı indekslər hesablanır.

Nominal gəlirlər indeksi:

$$Y_{n.g.} = \frac{D_{nom1}}{D_{nom2}}$$

Real gəlirlər indeksi:

$$Y_{r.g.} = Y_{n.g.} : Y_{qiy.}$$

$$Y_{\text{qiy.}} = 1 : Y_{\text{n.a.q.}}$$

$$Y_{\text{r.g.}} = Y_{\text{n.g.}} \times Y_{\text{n.a.q.}}$$

Əhali gəlirləri arasında orta nominal və real əmək haqqı, orta təqaüd, yardım göstəriciləri daha əhəmiyyətlidir.

Orta əmək haqqının dinamikası orta əmək haqqı indeksi göstəricisi əsasında hesablanır:

$$\bar{f} = \frac{\sum Tf}{\sum T} = \frac{\text{əmək haqqı fondu}}{\text{işçilərin sayı}}$$

Dəyişən tərkibli indeksi orta əmək haqqının dəyişməsi iki amilin təsiri altında formalaşır: hər işçinin əmək haqqı (f) və işçilərin quruluşu (T:ΣT)

$$Y_{\bar{f}} = \frac{\sum T_1 f_1}{\sum T_1} : \frac{\sum T_0 f_0}{\sum T_0}$$

Sabit tərkibli indeks:

$$Y_{\bar{f}}^1 = \frac{\sum T_1 f_1}{T_1} : \frac{\sum T_1 f_0}{\sum T_1}$$

Quruluş dəyişmələri indeksi:

$$Y_{\bar{f}}^2 = \frac{\sum T_1 f_0}{\sum T_1} : \frac{\sum T_0 f_0}{\sum T_0}$$

Bu indekslər bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədirlər:

$$Y_{\bar{f}} = Y_{\bar{f}}^1 \times Y_{\bar{f}}^2$$

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədə cəmiyyətin gəlirlərin səviyyəsinə görə parçalanması baş vermişdir. Ona görə aşağıdakı göstəricilər hesablanır:

Model gəlir - məcmuda daha çox rast gəlinən gəlir səviyyəsi;

Median gəlir – variasiya sırasının ortasında yerləşən gəlirin səviyyəsidir.

Differensiasianın desil əmsalı – 10% çox varlı əhəlinin minimal gəlirlərinin 10% ən az kasıb əhəlinin minimal gəlirlərinə nisbətidir.

Cəmləşmə əmsalları:

a) Lorens

$$d = \frac{\sum (1y_i - x_i)}{2}$$

y_i – i-ci əhəli qrupunda cəmlənmiş gəlirlərin çəkisi;

x_i – i-ci qrupda əhəlinin çəkisi.

B) Cini

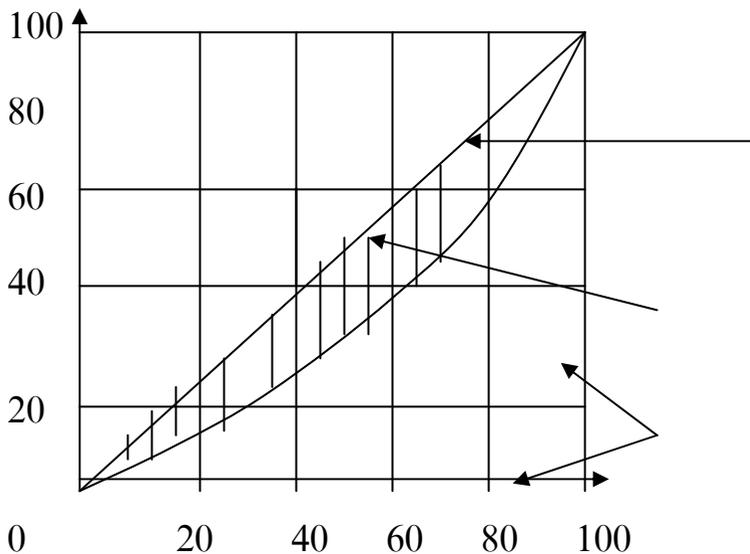
$$\varepsilon = 1 - 2 \sum_{i=1}^n x_i s_i y_i + \sum_{i=1}^n x_i y_i$$

$s_i y_i$ – gəlirlərin kumulyativ xüsusi çəkisidir.

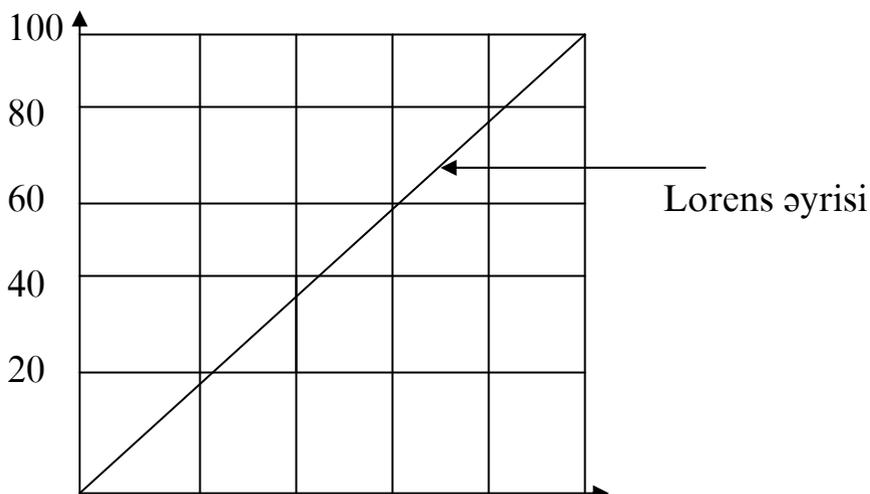
Lorens əyrisi – məcmunun qruplarının məcmunun ayrı-ayrı elementlərinin cəmlənlənməsinin qrafik təsviridir. Müxtəlif

qruplara, adabaşına düşən gəlirlərin müxtəlif səviyyəsinə görə əhali qrupları, əmək haqqının müxtəlif səviyyəsinə görə işçilərin cəmlənməsi.

Lorens əyrisi

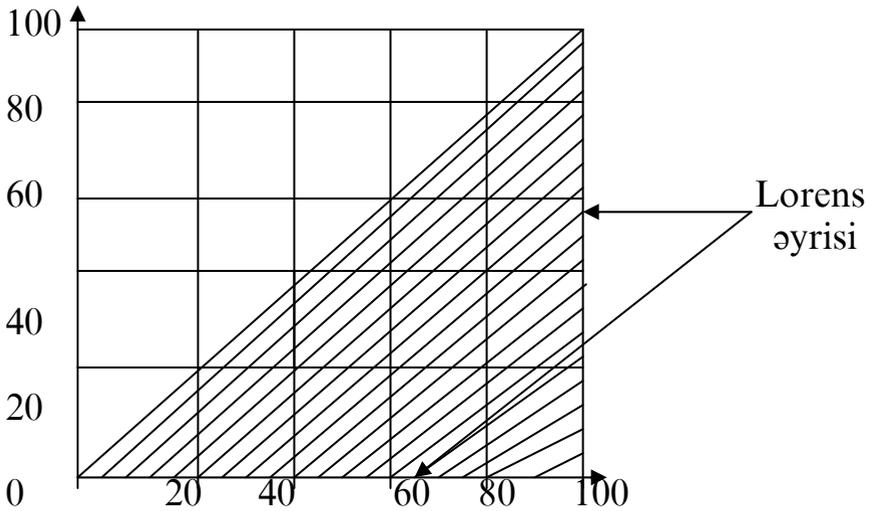

Gəlirlərin tam bölgüsü zamanı Lorens əyrisi

0

20 40 60 80 100
Gəlirlərin tam qeyri-bərabərliyi halında Lorens əyrisi

Lorens əmsalı – kvadratın sahəsinin yarısında kvadratın diaqonalının normal bölgüsündən kənarlaşma sahəsinin çəkisidir:

$$d = \frac{\sum (1y_i - x_i)l}{2}$$

Ya da məcmunun həcmində və qruplar üzrə əlamətin həcmində çəkilərin mütləq fərqinin faktiki cəminin həmin cəmin maksimal mümkün cəminə nisbətidir:

$$d = \frac{\sum (1y_i - x_i)}{200} 100$$

Burada, y_i – əhalinin i -ci qrupunda cəmlənmiş gəlirlərin çəkisi (yəni, əlamətin həcmində xüsusi çəki);

x_i – əhalinin ümumi tərkibində i -ci qrupu təşkil edən əhali qrupu.

Lorens əmsalı 0-dan 1-ə qədər qiymət alır.

$d=0$ – gəlirlərin bölgüsündə tam bərabərlik halıdır.

$d=1$ – gəlirlərin bölgüsündə tam bərabərsizlik halıdır.

$$x_i = 0, 20, 40, 60, 80, 100$$

$$y_i = 0, 20, 40, 60, 80, 100$$

$$\sum (|y_i - x_i|) = (0-0) + (20-20) + (40-40) + (60-60) + (80-80) + (100-100) = 0\%$$

Onda

$$d = \frac{0}{200} 100 = 0\% = 0$$

$$x_i = 0, 20, 40, 60, 80, 100$$

$$y_i = 0, 20, 40, 60, 80, 100$$

$$\sum (|y_i - x_i|) = (0-0) + (20-0) + (40-0) + (60-0) + (80-0) + (100-0) = 200\%$$

$$d = \frac{200}{200} 100 = 100\% = 1$$

Əhalinin gəlirlərinin öyrənilməsi istehlak xərclərinin potensial həcmi müəyyənləşdirməyə imkan verir. Əhali gəlirlərinə aşağıdakılar daxildir:

- a) istehlak məhsulları və xidmətlərə xərclər;
- b) məcburi ödəmələr və könüllü haqlar;
- v) mənzil alınması;
- q) xarici valyuta alınması;
- d) yığım, o cümlədən qiymətli kağızların alınması.

Statistika istehlakın səviyyəsi və dinamikasını öyrənmək üçün göstəricilər sistemi irəli sürür:

1. Adambaşına düşən istehlakın səviyyəsi

$$\bar{k} = \frac{F}{\bar{S}}$$

F – istehlak fondu;

$\bar{S}$ - əhalinin orta illik sayıdır.

2. Adambaşına düşən istehlak səviyyəsinin dinamikası indekslər sistemi vasitəsilə öyrənilir.

Dəyişən tərkibli indeks:

$$Y_k = \frac{\sum k_1 S_1}{\sum S_1} \cdot \frac{\sum k_0 S_0}{\sum S_0}$$

Dəyişən tərkibli indeks göstərir ki, adambaşına orta istehlakın səviyyəsi əmtəə və xidmətlərin konkret növünün istehlakından və istehlakçıların quruluşundan (S ; $\sum S$) asılıdır. Birinci amilin təsiri sabit tərkibli indeksin vasitəsilə öyrənilir:

$$Y^{\frac{s}{k}} = \frac{k_1}{k_0} = \frac{\sum k_1 s_1}{\sum s_1} : \frac{\sum k_0 s_1}{\sum s_1}$$

İkinci amilin təsiri quruluş dəyişikliyi indeksi vasitəsilə müəyyənləşdirilir:

$$Y^{\frac{2}{k}} = \frac{\sum k_0 s_1}{\sum s_1} : \frac{\sum k_0 s_0}{\sum s_0}$$

İstehlak fondunun mütləq artımı

$$\Delta F = F_1 - F_0$$

- Adambaşına istehlakın səviyyəsinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta F = \sum (k_1 - k_0) S_1 = \sum \Delta k S_1$$

- əhalinin sayının dəyişməsi hesabına:

$$\Delta F = \sum (s_1 - s_0) k_0 = \sum \Delta S k_0$$

İstehlakın ümumi həcmi konkret əmtəə və xidmət növünün adambaşına düşən istehlakından (k) bu əmtəə və xidmət növünün qiymətindən (p), istehlakçıların payından (s) asılıdır:

$$F = k p s$$

$$Y_p = \frac{\sum k_1 p_1 s_1}{\sum k_0 p_0 s_0}$$

Ümumi istehlak fondunun dinamikasına:

1) qiymətin dəyişməsinin təsiri

$$Y_F^p = \frac{\sum k_1 p_1 s_1}{\sum k_1 p_0 s_1}$$

2) Adambaşına istehlakın dəyişməsinin təsiri:

$$Y_F^k = \frac{\sum k_1 p_1 s_1}{\sum k_0 p_0 s_1}$$

3) Əhalinin (istehlakçıların) sayının dəyişməsinin təsiri:

$$Y_F^s = \frac{\sum k_0 p_0 s_1}{\sum k_0 p_0 s_0}$$

İstehlak fondunun dəyişməsinin mütləq həcmi yuxarıdakı indekslərin sürətlərim və məxrəcləri arasındakı fərq kimi hesablanır:

$$\Delta F = \sum k_1 p_1 s_1 - \sum k_0 p_0 s_0$$

$$\Delta F^p = \sum k_{01} p_1 s_1 - \sum k_0 p_0 s_1$$

$$\Delta F^k = \sum k_1 p_0 s_1 - \sum k_0 p_0 s_1$$

$$\Delta F^s = \sum k_0 p_0 s_1 - \sum k_0 p_0 s_0$$

Beləliklə, $\Delta F = \Delta F^p + \Delta F^k + \Delta F^s$

Gəlirlərin və ya xidmətin müxtəlif növ əmtəələrin istehlakı arasındakı asılılığın kəmiyyət asılılığını qiymətləndirmək üçün elastiklik əmsalları hesablanır. Bu əmsallar adambaşına gəlirlərin (və ya xidmətin 1%) dəyişməsi nəticəsində istehlak səviyyəsinin nə qədər dəyişməsinə göstərir:

$$K_{ol} = \frac{\Delta y}{y_0} : \frac{\Delta x}{x_0}$$

y_0 və y_1 – əsas və hesabat dövründə uyğun olaraq istehlakın səviyyəsi;

Δy – əsas dövrlə müqayisədə hesabat dövründə istehlakın səviyyəsinin dəyişməsi, $\Delta y = y_1 - y_0$

x_0 və x_1 – əsas və hesabat dövründə adambaşına düşən istehlakın (və ya əmtəənin) qiyməti, Δx – adambaşına düşən istehlakın (əmtəənin qiymətinin) dəyişməsidir, yəni $\Delta x = x_1 - x_0$

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq kasıblığın, onun sərhədləri, dərinliyi və sərtliyi məsələlərinin öyrənilməsi daha mühüm problemə çevrilmişdir.

Sosial təcrübədə kasıblığın özü yaşayış minimumu və istehlak səbəti göstəricilərinin köməyi ilə öyrənilir.

Yaşayış minimumu həyat fəaliyyətini minimal təmin edən məhsullar yığımı, qeyri-ərzaq məhsullara və xidmətlərə məsrəfləri, vergilər və məcburi ödəmələri nəzərdə tutur.

Kasıblığın dinamikasını öyrənərkən əsasən iki göstərici hesablanır: kasıblığın dərinliyi indeksi və kasıblığın sərtliyi indeksi:

Kasıblığın dərinliyi indeksi:

$$Y_{(1)} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^n \frac{C_{\min_i} - D_i}{C_{\min}}$$

Kasıblığın sərtliyi indeksi:

$$Y_{(2)} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^n \left(\frac{C_{\min_i} - D_i}{C_{\min}} \right)^2$$

N – ev təsərrüfatlarının ümumi sayı;

n - yaşayış minimumundan asılı gəlirləri olan ev təsərrüfatlarının sayı;

i – sıra nömrələri, $C_{\min_i}$ – i ev təsərrüfatı üçün hesablanmış yaşayış minimumunun adambaşına düşən həcmi, D_i – yaşayış minimumundan aşağı gəlirləri olan i -ci ev təsərrüfatının adambaşına düşən orta səviyyəsi.

Məsələlər:

1. Müqayisəli qiymətlərdə aşağıdakı məlumatlar verilmişdir:

	Əsas dövr	Hesabat dövrü
1. Hökumətin istehlak məsrəfləri	180	235

2. İxrac	212	220
3. İdxal	190	227
4.Xüsusi istehlak məsrəfləri	837	1201
5. Dolayı vergilər	220	315
6. Subsidiyalar	27	29
7. Digər cari transfertlər:		
Alınmışlar	49	53
Ödənilənlər	52	42
8. Əsas kapitalın istehlakı	175	114
9. Ehtiyatların artımı	-15	+12
10. Əsas kapitalın ümumi yaranması	336	352
11. Ümumi mənfəət	373	443
12. Əməyin ödənilməsi	827	923

Dinamikada müəyyən edin:

Bölgü metodu ilə

A) ÜDM və XDM-u və onun quruluşunu;

B) ÜDM və XDM-a yığım normasını;

V) xalis yığımını və onun dinamikasını.

Həlli:

A) Bölgü metodu ilə: əsas dörvdə:

$$373+827+(220-27)=1393$$

Hesabat dövründə:

$$443+925+(315-29)=1654$$

Bölgü metodu ilə: əsas dövrdə:

$$X\ddot{U}M = 1393-105=1288$$

Hesabat dövründə: $1654-114=1540$

B) Əsas dövrdə yığım norması:

$$\ddot{U}DM-a = (336-15):1393 =$$

$$XDM-a = (336-15): (1393-105)=$$

Hesabat dövründə:

$$\ddot{U}DM-a = (352+12):1654=$$

$$XDM-a = (352+12-114):(1654-114) =$$

V) xalis yığım:

$$\text{Əsas dövrdə: } 336-15-105 =$$

$$\text{Hesabat dövründə: } 352+12-114=$$

Məsələ 2.

A və B ölkələrində $\ddot{U}DM$ -un həcmi aşağıdakı məlumatlara görə müqayisə edir:

	Milli valyutada dəyəri		Pulun qabiliyyəti A/B	alıcılıq pariteti
	A ölkəsi	B ölkəsi		
Əhalinin son istehlakı	18000	4000	4,4	
İdarəetmə təşkilatlarının istehlakı	4820	920	5,2	
Əsas kapitalın ümumi yaranması	6280	1420	4,4	
Xarici ticarət saldosu	+290	+35	8,2	
	+215	+30	7,1	

$$\frac{\ddot{U}DM_A}{\ddot{U}DM_B} = \frac{18000 + 4820 + 6280 + 290 + 215}{4000 \cdot 4,4 + 920 \cdot 5,2 + 1420 \cdot 4,4 + 35 \cdot 8,2 + 30 \cdot 7,1} =$$

Məsələ 3. Aşağıdakı şərti məlumatlar verilmişdir:

Göstəricilər	Əsas dövr	Hesabat dövrü
Maddi nemətlərin dəyəri	360	420
Xidmətlərin dəyəri	128	144
Maddi nemətlərə qiymət indeksi	1,02	1,04
Xidmətlərə qiymət indeksi	1,05	1,11

Hesablayın:

- Ümumi buraxılışın məcmu qiymət indeksini;
- ümumi buraxılışın məcmu fiziki həcm indeksini

Həlli:

$$Y_{\text{qiymət}} = \frac{420 \cdot 1,04 + 144 \cdot 1,11}{420 + 144} : \frac{360 \cdot 1,02 + 128 \cdot 1,04}{360 + 128} =$$

$$Y_{\text{dəyər}} = \frac{420 + 144}{360 + 128} =$$

$$Y_{\text{f.b.}} = \frac{Y_{\text{dəy}}}{Y_{\text{qiy}}} =$$

Məsələ 4.

Aşağıdakı məlumatlar verilmişdir:

min nəfər

Göstəricilər	2003	2004
1. Məşğul əhalinin orta illik sayı	5917	6128
2. İşsizlərin sayı	217	233
3. Ordu	371	298
4. 2003-ü ilin qiy-də ÜDM (mlrd.dol.)	218	238
5. Əsas kapital (mlrd.dol.)	1036	1102

Müəyyən edin:

- a) əmək məhsullarının səviyyə və dinamikasını;
- b) işsizlikdən itkilər;
- v) fəal əhalinin sayını;
- q) fondla silahlanma və onun dinamikasını;
- d) fondverimini və onun dinamikası.

Həlli:

a) əmək məhsuldarlığının səviyyəsi:

əsas dövrdə: (min dollarla)

$$W_0 = \frac{218}{5917} = 36,84$$

Hesabat dövründə:

$$W_1 = \frac{238}{6128} = 38,84$$

Əmək məhsuldarlığının dinamikası (%-lə)

$$\frac{W_1}{W_0} = \frac{38,84}{36,84} = 105,4$$

2) İşsizlikdən itkiləri: (mln.doll.)

Hesablaşmaq üçün əmək məhsuldarlığının səviyyəsini işsizlərin sayına vurmaq lazımdır.

Əsas dövrdə:

$$36,81 \times 217 = 799,4$$

Hesabat dövründə

$$38,84 \times 233 = 905,0$$

İşsizlikdən itkilərin dinamikası:

$$\frac{905,0}{799,4} = 113,2$$

3) İqtisadi fəal əhalinin sayını hesablamaq üçün məşğul əhalinin orta illik sayı ilə işsizlərin və ordunun sayını cəmləmək lazımdır: (min nəfərlə)

Əsas dövrdə:

$$5917+217+301=6435$$

Hesabat dövründə:

$$6128+233+298=6659$$

Dinamika:

$$\frac{6659}{6435} 100\% = 103,5$$

4) Fondla silahlanmanı hesablamaq üçün əsas kapitalın dəyərini məşğul əhalinin orta illik sayına bölmək lazımdır (min nəfərlə)

Əsas dövrdə:

$$\frac{1016}{5917} = 175.01$$

Hesabat dövründə:

$$\frac{1102}{6128} = 176,86$$

Dinamikada:

$$\frac{179,83}{175,01} = 1,022$$

Q) fondverimini hesablamaq üçün 2003-cü ilin qiymətlərində ÜDM-un dəyərini əsas kapitalın dəyərinə bölmək lazımdır (doll.).

Əsas dövrdə:

$$\frac{218}{1056} = 0,2104$$

Hesabat dövründə:

$$\frac{238}{1102} = 0,2160$$

Dinamikada:

$$\frac{0,2160}{0,2104} = 1,027$$

Məsələ 5. 2001-ci ilin yanvarın 1-də dəyəri 2500 min dollar olan əsas fondlar işə salınmışdır (xidmət müddəti 10 il, 10%-ə bərabər olan sabit faiz metodu tətbiq olunur). 1 yanvar 2003-cü ildə dəyəri 3000 dollar olan yeni əsas fondlar işə salınır (xidmət

müddəti 10 il, amortizasiyanın hesablanılmasının kumulyativ sistemi tətbiq edilir).

1 yanvar 2005-ci ilə bütün fondların məcmu yararlılıq əmsalını hesablayır:

Həlli:

$$a_1 = 2500 \times 0,2 = 500$$

$$a_2 = (2500-500) 0,2 = 400$$

$$a_3 = (2000-400) 0,2=320$$

$$a_4 = (1600-320) 0,2 = 256$$

$$\sum(a_1 + a_2 + a_3 + a_4)=500+400+320+256=1476$$

1 yanvar 2005-ci ilə əsas fondların köhnəlməsini çıxmaqla dəyəri:

$$2500-1476=1024$$

$$b) a_1 = 3000 (10:55)=545,5$$

$$a_2 = 3000 (9:55) =490,9$$

$$\sum(a_1+a_2)=1036,4$$

1 yanvar 2005-ci ilə əsas fondların köhnəlməsini çıxmaqla dəyəri:

$$3000-1036,4=1963,6$$

$$\Theta_{\text{yar}} = \frac{1024 + 1963,6}{2500 + 3000} = \frac{2987,6}{5500} = 0.5432 \text{ və ya } 54,32\%$$

Məsələ 6. Amortizasiyanın hesablanılması kumulyativ sistemi tətbiq olunmuşdur. İkinci və beşinci illərin amortizasiya

fondları arasındakı fərq 250-yə bərabərdir. Fondların xidmət müddətinin 10 il olduğunu bilərək, onların tam dəyərini hesablayın.

$$\text{Həlli: } a_2 = v_1 \frac{10-1}{55} \quad a_5 = v_1 \frac{10-4}{55}$$

$$a_2 - a_5 = v_1 \left(\frac{9}{55} - \frac{6}{55} \right) = 250$$

$$\frac{v_1 \cdot 3}{55} = 250 \quad v_1 = 250 \frac{55}{3} = 4583,3$$

Məsələ 7. Aşağıdakı şərti məlumatlar verilmişdir (min nəfərlə)

1.01.2003 - 144021

1.03.2003 - 144125

1.08.2003 - 144228

1.10.2003 - 144325

1.01.2004 - 144558

İl ərzində 1500 nəfər doğulmuş

900 nəfər ölmüşdür

Hesablayın:

a) əhalinin orta illik sayını

b) doğum, ölüm, təbii artır əmsallarını

v) mexaniki artım əmsalını

q) həyatilik əmsalını

Həlli:

$$\bar{S} = \frac{\frac{1}{2}144021 + 144021 + 144125 \cdot 5 + 72010,5 + 144021 +}{13 - 1} \text{****}$$

$$b) \Theta_d = \frac{1300}{144197,2} = 99\%$$

$$\Theta_{\text{ölüm}} = \frac{200}{144197,2} = 6,2\%$$

$$\Theta_{\text{t.a.}} = 99 - 6,2 = 2,8\%$$

$$v) \Theta_{\text{mex.ar.}} = \frac{144558 - 144021}{144197,2} - 2,8\% = 3,7 - 2,8 = 0,8\%$$

Məsələ 9. Ölkənin əhalisi üzrə aşağıdakı məlumatlar verilmişdir: (min nəfərlə):

İlin əvvəlinə əhalinin sayı - 150275

İl ərzində doğulanların sayı - 1304

Ölmüşdür - 1057

Əhalinin təbii hərəkəti və əmsallarını hesablayın.

Həlli:

a) İlin sonuna əhalinin sayı:

$$150275 + 1304 - 1057 = 150522 \text{ min nəfər}$$

b) Əhalinin orta illik sayı:

$$\bar{S} = \frac{150275 + 150527}{2} = 150398,5 \text{ min nəfər}$$

$$V) \Theta_d = \frac{1304}{150398,5} = 8,6\%$$

$$\Theta_{\text{ölüm}} = \frac{1057}{150398,5} = 7,6$$

$$\Theta_{\text{t.a.}} = \frac{1304 - 1057}{150398,5} = 1,6\%$$

$$\Theta_{\text{hay}} = \frac{1304}{1057} = 1,23$$

$$\Theta_{\text{üm.ar.}} = \frac{150522 - 150275}{150498,5} = 1,6\%$$

Məsələ 10. Aşağıdakı şərti məlumatlar verilmişdir

(mlrd.doll)

	2003	2004
1. Əsas kapitala şəxsi ümumi vəsait qoyuluşları	84,2	93,9
O cümlədən		
Amortizasiya hesabına	65,2	72,5
Öz vəsaitləri hesabına	15,3	17,4
2. Dövriyyə vəsaitlərinə şəxsi investisiyalar	10,1	15,7
3. Xüsusi sektora dövlət subsidiyaları	7,9	11,0
O cümlədən cari ehtiyaqlara	3,1	5,7
4. Xaricdə ümumi investisiyalar	7,1	8,9
5. Ölkədə xarici vəsait qoyuluşları	6,2	9,2
6. Dövlət müəssisələrinə dövlətin ümumi investisiyaları	23,0	20,5
O cümlədən, amortizasiya hesabına	11,0	17,2

Müəyyən edin:

1) Ümumi və xalis ölkə xüsusi və dövlət investisiyalarını;

2) Ümumi və xalis milli investisiyaları və onların orta illik artım sürətlərini

-0,3 +0,002

Həlli:

1) ümumi ölkə şəxsi investisiyaları:

$$2003 \text{ il} = 84,2 + 10,1 + 6,2 + (7,9 - 3,1) = 105,3$$

$$2004 \text{ il} = 93,9 + 15,7 + 9,2 + (11,0 - 5,7) = 124,1$$

Xalis ölkə şəxsi investisiyaları:

$$2003 \text{ il} = 105,3 - 65,2 = 40,1$$

$$2004 \text{ il} = 124,1 - 72,5 = 51,6$$

Ümumi ölkə dövlət investisiyaları:

$$2003 = 23,0$$

$$2004 = 20,5$$

Xalis ölkə dövlət investisiyaları:

$$2003\text{-cü il} = 23,0 - 11,0 = 12,0$$

$$2004\text{-cü il} = 20,5 - 17,2 = 3,3$$

2) Ümumi milli investisiyaları:

$$2003 = 105,3 + 23,0 - 6,2 + 7,1 = 129,2$$

$$2004 = 124,1 + 20,5 - 9,2 + 8,9 = 144,3$$

Xalis milli investisiyalar:

$$2003\text{-cü il} = 129,2 - 65,2 - 11,0 - (7,1 - 6,2) \times \frac{65,2}{105,3} = 52,4$$

$$2004\text{-cü il} = 144,3 - 72,5 - 17,2 - (8,9 - 9,2) \times \frac{72,5}{124,1} = 54,6$$

Məsələ 11. Tələbələr qrupu 100 ş.v. həcmində təqaüd, həmçinin xaricdə təhsil almaq üçün 20 ş.v. grant aldılar. Bu vəsait aşağıdakı qaydada xərclənmişdir:

Əmtəə və xidmət alınmasına - 100 ş.v.

Vergilərin ödənilməsinə - 5 ş.v.

Aksiyaların alınmasına - 10 ş.v.

Bankda depozitlər - 5 ş.v.

Tələbələrə satılan mallardan əldə edilən pul vəsaitini müəssisələr aşağıdakı kimi xərcləmişdir:

Əməyin ödənilməsi - 40 ş.v.

Büdcə vergilərinin ödənilməsi - 50 ş.v.

Bankda depozitlər - 10 ş.v.

Alınmış əmək haqqı (40 ş.v.) aşağıdakı kimi xərclənmişdir:

İdxal olunan əmtəələrin alınmasına - 30 ş.v.

Büdcəyə vergilərin ödənilməsinə - 10 ş.v.

Ev təsərrüfatları əvvəlki illərdə tikilmiş mənzillər əldə etmişlər – 200 ş.v. Bunun üçün bankdan 200 ş.v. həcmində kredit götürmüşlər. Mənzillərin satışından əldə olunan pul vəsaitini müəssisələr bankda depozitə qoymuşlar.

Təsərrüfat subyektlərinin hər bir qrupundan iqtisadiyyatın vəziyyətini və onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqəni izləyin, iqtisadiyyat üzrə bütövlükdə və hər bir sektor üzrə iqtisadi əməliyyatların balans tarazlığını müəyyən edin.

Həlli:

Məsələnin həllində təklif olunan iqtisadi əməliyyatları «İqtisadiyyatın sektorları və iqtisadi əməliyyatlar» sxeminin sətir və sütunlarına yerləşdirin.

(Məsələ Y.N.İvanovun «Milli hesablar sistemindən götürülmüşdür»).

İqtisadi əməliyyatlar və iqtisadiyyatın sektorları

Təsərrüfat subyektləri	Qeyri-maliyyə müəssisələri		Maliyyə müəssisələri		Dövlət idarəetmə orqanları		Ev təsərrüfatları		Ev edən təs.xidmət qeyri- kom.təş-tı		Yekun ölkə sektoru		Qalan dünya		Cəmi	
	p	i	p	i	p	i	p	i	p	i	p	i	p	i	p	i
A	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Əmtəə və xidmət- lərdə əməliyyatlar A) cari B) əsaslı	100							130 200			100 0	130 0	30 -	-	130 0	130 0
2. İlk bölgü əməliyyatları		40					40				40	40	-	-	40	40
3. Təkrar bölgü əməliyyatları A) cari B) əsaslı		50			65	100	120	15			185	165	-	20	185	185
4. Maliyyə alətləri ilə əməliyyatlar A) qiymətli kağızlar B)dividentlər V)kreditlər Q)digərlər	-	210	-	-10 -190 +200	-	-35	200	10 5	-	-	0 200	0 200		10	0 200	0 200
Cəmi	100	100	0	0	65	65	360	360	-	-	525	525	30	30	555	555

1-ci və 2-ci sütunlar «Qeyri-maliyyə müəssisələri» iqtisadiyyat sektorunun resurs və istifadəsini göstərir. Resurs – 100 ş.v.-dir. İstifadə ilə əmək haqqı ödənilməsinə gədən 40 ş.v.-dir və bu ilkin gəlirlərdir. Ona görə də onları «İlkin bölgü əməliyyatları» sətirində yerləşdirmişik.

50 ş.v. – ödənilmiş verglərdir – bu gəlirlərin təkrar bölgüsü prosesidir. 10 ş.v. bankdakı depozitdir.

Bundan əlavə qeyri-maliyyə müəssisələri əvvəlki illərdə tikilmiş mənzilləri reallaşdırmışlar (200 ş.v.). Mənzilləri satanlar qeyri-maliyyə müəssisələri üçün bu əməliyyatlar neqativ yığım kimi, alıcı – ev təsərrüfatı üçün əsas fondların mütləq yığını kimi baxılır. Beləliklə, cari ildə yalnız bu mənzillərin mülkiyyətçisi dəyişmişdir. Bütövlükdə iqtisadiyyat üçün yığımın ümumi cəmi sifirə bərabərdir.

Bununla əlaqədar olaraq qeyri-maliyyə müəssisələri üzrə «Əmtəə və xidmətlərlə əməliyyatlar» (əsaslı) sətirində mənfə 200 ş.v., mənzillərin satışından qeyri-maliyyə müəssisələrinin pul vəsaitləri yaranır. Pul vəsaitləri bankda müəssisələrin depozitinə daxil olunmuşdur.

Beləliklə, depozitlərin ümumi cəmi 210 ş.v. təşkil etmişdir. 1-ci və 2-ci sütunların yekunları bərabərdir.

3-cü və 4-cü sütunlar «Maliyyə müəssisələri sektorudur». Qiymətli kağızlar sətirində mənfə 10 ş.v., bankda onların 10 ş.v.

azaldığını göstərir. Reallaşdırılmış qiymətli kağızlar üzrə bank pul əldə etmişdir.

Ev təsərrüfatları ev almaq üçün bankdan pul götürmüşlər. 200 ş.v. kredit vermək üçün bank depozit hesabını 200 ş.v. deyil, 190 ş.v. azaltmış, 10 ş.v. ilə öz vəsaitləri hesabına ödəyir. «Depozitlər» sətiri üzrə iqtisadiyyatın sektoru üzrə mənfə 190 ş.v. dayanır. 3-cü və 4-cü sütunların yekunları bərabərdir.

5-ci və 6-cı sütunlar «Dövlət idarəetmə orqanları» sektoru. Bu sektorun resursları vergilərdir. Onlar 65 ş.v. təşkil etmişdir. İstifadə ilə tələbə təqaüdlərinin ödənilməsidir – 100 ş.v. təqaüd gəlirlərin təkrar bölgüsü prosesidir və o «Təkrar bölgü əməliyyatları» (cari) sətirində əks olunur. Xərclərin gəlirlərdən çox olması depozitlərin azaldılması hesabına ödənilir – 25 ş.v. 5-ci və 6-cı sütunlar bərabərləşdi.

7-ci və 8-ci sütunlar «Ev təsərrüfatları» sektoru. Bütün əməliyyatlar uyğun sətirlərdə əks olunur.

Resurslar		İstifadə	
Əmək haqqı	400 ş.v.	a) əmtəə və xidmətlərin əldə edilməsi	
Təqaüdlər	100 ş.v.	- ölkə istehsalı	100 ş.v.
Qrant	20 ş.v.	- idxal	30 ş.v.
Banuların krediti	200 ş.v.	b) vergilərin ödənilməsi	15 ş.v.

		v) mənzillərin alınması	200 ş.v.
		q) qiymətli kağızların alınması	10 ş.v.
		d) depozitlər	5 ş.v.

7-ci və 8-ci sütunların nəticələri tarazlandı.

11-ci və 12-ci sütunlar «Ölkə sektoru yekunu» sektoru. Qeyd edək ki, sütunların nəticələri tarazdır.

Məsələ 12. Aşağıdakı məlumatlardan istifadə edərək ÜDM-un cəm deflyatorunu hesablayın.

1. Qiymət indeksləri (%)

a) topdansaş qiymətləri - 2,0

b) istehlak qiymətləri - 1,7

v) idxal qiymətləri - 8,7

2. ÜDM-un tərkibi (min ş.v.)

a) dövlət istehlakı - 412

b) şəxsi istehlaka - 211

v) investisiya - 82

q) idxal - 150

d) ixrac - 215

Həlli: ÜDM-un həcmi hesablayın:

1) $512+311+82+(215-150)=770$ ş.v.

2) ÜDM-ca xüsusi çəki:

a) dövlət istehlakı $412:770=0,535$

b) şəxsi istehlak $211:770=0,274$

v) investisiya $82:770= 0,916$

Yekun: $0,916$

3) Xüsusi çəkirlərə düzəliş:

a) dövlət istehlakı - $0,535:0,916=0,585$

b) şəxsi istehlak - $0,274:0,916= 0,299$

v) investisiya - $0,107:0,916=0,117$

Yekun $1,000$

4) Deflyatorlar:

a) Dövlət istehlakı - $0,585 \times 2,0 = 1,170$

b) şəxsi istehlak - $0,299 \times 2,7 = 0,508$

v) investisiya - $0,117 \times 8,7 = 1,027$

5) ÜDM-un cəm-deflyatoru:

$1,170+0,508+1,017=2,695$

Məsələ 13. 50 vahid məhsul istehsal olunmuşdur:

İstehsal anına qiymət - 2 ş.v.

Satış anına qiymət - 4 ş.v.

Aşağıdakı şərtlər daxilində ümumi buraxılışı müəyyən edin:

a) Dövrün nə əvvəlinə, nə sonuna satılmamış məhsulun qalıq olmamışdır;

b) məhsul ehtiyata göndərilmiş və ehtiyatdan çıxarılmışdır.

Həlli: a) əgər məhsulun ehtiyatları olmamışsa, $S=0$

$\ddot{U}B= R= 50 \times 4 = 200 \text{ ş.v.}$

b) əgər məhsulun ehtiyatları olmuşsa, onda:

S_0 – göndərmə anına məhsulun dəyəri:

$$50 \times 2 = 100 \text{ ş.v.}$$

S_1 – ehtiyatdan çıxarılma anına məhsulun dəyəri:

$$50 \times 4 = 200 \text{ ş.v.}$$

Xoldinq mənfəəti: $100 - 200 = -100$ ş.v.

$$\ddot{U}B = R + (\lambda - M) = 200 - 100 = 100 \text{ ş.v.}$$

Məsələ 14. «Maliyyə müəssisələri» sektoru üzrə gəlirlərin yaranması hesabını aşağıdakı məlumatlardan istifadə edərək qurun:

(mln.ş.v.)

1) Əsas əmək haqqı	385
2) Qeyri-dövlət sığorta fondlarına məcburi ödəmələr	27
3) İşçilərə pul mükafatı	35
4) İşçilərin qidalandırılmasına dotasiyalar	17
5) İstirahət üçün göndərişlərin ödənilməsi	11
6) Pərakəndə satış qiymətlərinin dəyişməsi ilə əlaqədar əlavələr	6
7) Təhsil müəssisələrində işçilərin təhsil haqlarının ödənilməsi	21
8) Gəlirdər vergilər	75
9) Reklama vergilər	12
10) Broker təşkilatlarının lisenziyalaşdırılması üçün ödəmələr	23
11) Valuta məzənnələrinin çoxluğu ilə əlaqədar vergilər	89
12) Əsas kapitalın istehlakı (amortizasiya)	80
13) Amortizasiyanı nəzərə almaqla «Maliyyə müəssisələri» sektorunun ümumi əlavə edilmiş dəyəri	795

Gəlirlərin yaranması hesabı ÜDM-un (ÜƏED) müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Konkret iqtisadiyyat sektoru üçün hesab qurulursa, bölgü metodundan istifadə olunur.

İstifadə	Resurs
2. Əməyin ödənilməsi $335+27+175+17+6+21=441$	1. ÜƏED 2. 795
3. İstehsala vergilər $75+12+23+89=199$	
4. Ümumi mənfəət $795-441-199=155$	
5. Əsas kapitalın istehlakı 80	
6. Xalis mənfəət: $155-80=75$	
Yekun: $441+199+155=795$	Yekun: 795

Gəlirlərin yaranması hesabının balanslaşdırıcı maddəsi ümumi mənfəətdir. Ümumi mənfəətdən əsas kapitalın istehlakını çıxaraq xalis mənfəəti almaq olar.

Məsəl 15. İxrac və idxal gömrük rüsumlarını aşağıdakı məlumatlar əsasında hesablayın.

Ümumi həcmi 48000 ş.v. olan 320 ton əmtəə idxal olunur. Bir tonun qiyməti 60 ş.v.-dir. 126 ton məhsul ixrac olunur. Bir ton üçün ixrac tarifinin stavkası 50 dollardır. Ölkə valyutasının gömrük sövdələşməsi anına birbaşa kotirovkası 1 dollar üçün 92 ş.v.-dir.

Həlli: İdxal

Gömrük rüsumları əmtəələrin gömrük dəyərindən faizlə hesablanır, ya valyuta və ya da sövdələşmənin anına valyutanın məzənnəsi üzrə ölkə pul vahidlərində ödənilir:

$$P = \frac{T \cdot C \cdot K}{100}$$

T- 48000 pul vahidində idxal olunan məhsulun gömrük dəyəri;

C – idxal gömrük rüsumunun stavkası (%), yəni məhsulun gömrük dəyərindən faiz

$$\frac{60}{48000 : 320} 100\% = 40\%$$

K – ölkə pul vahidinin valyuta məzənnəsi:

$$1:92 = 0,012$$

Buradan milli valyutada gömrük idxal rüsumu:

$$P = \frac{48014 \cdot 40 \cdot 92}{100} = 1766400 \text{ \$.v.}$$

Və ya dollarla ifadə olunan gömrük rüsumu:

$$P = \frac{48014 \cdot 40 \cdot 0,012}{100} = 230,4 \text{ doll.}$$

İxrac gömrük rüsumu:

$$R = M \cdot C \cdot K$$

M – ixrac məhsullarının kütləsi – 126 t.

C – ixrac tarifinin stavkası (50 dol/t)

K – dolların ölkə valyutasına nisbətən məzənnəsi 1:92=0,012

$$R = 126 \times 50 \times 0,012 = 756 \text{ doll.}$$

Məsələ 16. İxracın səmərəliliyi göstəricilərini və onların dinamikasını hesablayın. Nəticə çıxarın.

Məhsul	Əsas dövr (min ş.v.)			Hesabat dövrü (min ş.v.)		
	Xarici bazarda məhsulun satışından əldə olunan valyuta V_0	İxrac olunan məhsulun istehsalına məsrəf M_0	Buraxılış xidmətlərində ixrac məhsulunun dəyəri C_0	- V_1	- M_1	- C_1
A	14	9	11	19	12	15
B	16	10	12	17	10	13
V	6	5	6	6	6	7

Həlli:

Göstəricilər	Əsas dövr	Hesabat dövrü	İndekslər
1. İxracın tam səmərəliliyi: $S_T = \frac{V}{M}$ İxracın orta tam səmərəliliyi	$S_{TA} = 14:9 = 1,56$ $S_{TB} = 16:10 = 1,60$ $S_{TV} = 6:5 = 1,20$ $S_{T0} = \frac{14 + 16 + 6}{9 + 10 + 5} = 1,50$	$S_{TA} = 19:12 = 1,58$ $S_{TB} = 17:10 = 1,70$ $S_{TV} = 6:6 = 1,00$ $S_{T1} = \frac{19 + 17 + 6}{12 + 10 + 6} = 1,50$	$Y = 1,0$ 1 $Y = 0,9$ 4 $Y = 1,2$ 0 $Y = 1,0$ 0
2. İqtisadi səmərəlilik $S_u = \frac{C}{M}$	$S_{UA} = 11:9 = 1,22$ $S_{UB} = 12:10 = 1,20$ $S_{UV} = 6:5 = 1,20$	$S_{UA} = 15:12 = 1,25$ $S_{UB} = 13:10 = 1,30$ $S_{UV} = 7:6 = 1,17$	$Y = 1,0$ 2 $Y = 1,0$ 8 $Y = 1,2$

Orta iqtisadi səmərəlilik	$\overline{S_{U0}} = \frac{11+12+6}{9+10+5} = 1,20$	$\overline{S_{U1}} = \frac{15+13+7}{12+10+6} = 1,25$	0 Y=0,9 7
3. Bütəcə (valyuta) səmərəliliyi $S_B = \frac{V}{C}$	$S_{bA} = 14:11=1,27$ $S_{bB} = 16:12=1,33$ $S_{bV} = 6:6=1,00$ $\overline{S_{b0}} = \frac{14+16+6}{11+12+6} = 1,25$	$S_{bA} = 19:15=1,27$ $S_{bB} = 17:13=1,31$ $S_{bV} = 6:7=0,86$ $\overline{S_{b1}} = \frac{19+17+6}{15+15+7} = 1,20$	Y=1,0 0 Y=1,9 8 Y=0,8 6 Y=0,9 7

Orta tam səmərəlilik dəyişməmişdir. Lakin bu nəticə iki amilin təsiri altında formalaşmışdır:

1) Orta iqtisadi səmərəliliyin 4% (Y=1,04) yüksəlməsi orta tam səmərəliliyi

$$\Delta = (1,25-1,2) \times 1,24 = 0,062 \text{ min ş.v. dəyişdirmişdir}$$

2) Orta bütəcə səmərəliliyinin 3% azalması orta tam səmərəliliyi

$$\Delta = (1,2-1,25) \times 1,25 = 0,062 \text{ min ş.v. dəyişdirmişdir}$$

$$\text{Nəticədə orta tam səmərəlilik dəyişmişdir: } 0,062-0,062=0$$

Terminlər lüğəti

Daxili iqtisadiyyat – ölkənin iqtisadi ərazisində rezidentlərin, həm də qeyri-rezidentlərin fəaliyyətini əhatə edir.

Qrant – dotasiya, subsidiya, vədiyyə.

Bank depoziti – bankın kliyentinin banka saxlamaq üçün yerləşdirdiyi pul vəsaitləri. Bu bankların vəsaiti olmadığı üçün bank əməliyyatlarında əks etdirilmir. Bank faizlə depozit hesabından vəsaiti verə bilər. Bu faizdən əldə olunan vəsait bankın vəsaiti hesab olunur.

Milli iqtisadiyyat – yalnız rezidentlərin yerləşmə yerindən asılı olmayan fəaliyyətini əks etdirir.

Qeyri-rezident – xaricdə daimi yaşayaş şəxslər.

Rezident - iqtisadi maraq mərkəzi iqtisadi ərazidə olan institusion vahid.

İqtisadiyyat sektoru – maliyyə mənbələri və yerinə yetirdiyi funksiyaları nöqtəyi nəzərdən bircins institusion vahidlərin məcmusu.

Transfərtlər – qarşılıqlı maliyyə, xidmət, nemət axını olmayan əməliyyatlar.

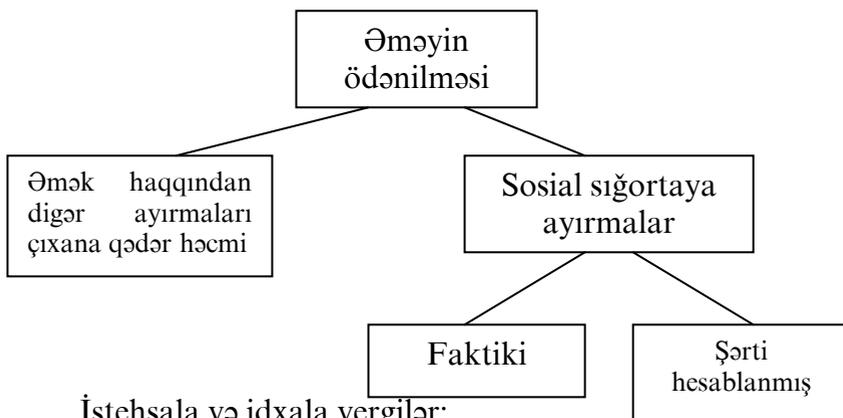
Xolding mənfəəti – bu və ya digər maddi aktivlərin sahiblərinin inflyasiya nəticəsində əldə etdiyi mənfəət.

İqtisadi ərazi – insanların əmtəə və pulların sərbəst hərəkət etdiyi ərazi.

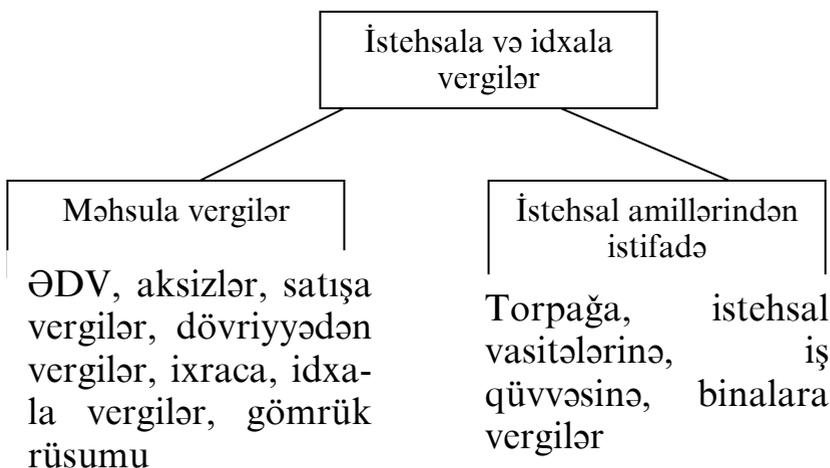
Bazar xidmətləri – alqı-satqı obyektli olan xidmətlərdir.

Qeyri-bazar xidmətləri – qiymətləri məsrəfləri ödəməyən və ya pulsuz xidmətlər.

Əməyin ödənilməsi:

İstehsala və idxala vergilər:

İstehsala və idxala subsidiyalar – müəssisələrə dövlət büdcəsindən müntəzəm ayrılan vəsaitlər, ayırmalar.

Əmtəə və xidmətlərin son istehlakı – ev təsərrüfatlarının son istehlakına, dövlət idarəetmə orqanlarının son istehlakına, ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarının məsrəfləri.

Mülkiyyət vergiləri - faizlər, dividendlər, renta.

Ümumi yığma – əsas kapitalın ümumi yığımı, maddi dövriyyə vasitələrinin ehtiyatlarının dəyişməsi, qiymətliyərlərin xalis əldə edilməsi.

Abserbasiya – ölkə ev təsərrüfatına, firma və hökumətə satılan ÜDM-un hissəsi.

Aktivlər – əsas vəsaitlər, maddi istehsal ehtiyatları, pul vəsaitləri, maliyyə qoyuluşu şəklində fiziki və hüquqi şəxslərə məxsus olan istənilən mülkiyyət.

Mülkiyyətdən gəlirlər – gəlirlərin kreditlər üzrə faizinin ödənilməsi üzrə gəlirlərin bölgüsü ilə əlaqədar dünyanın qalan ölkələrinə gəlirlər.

Transaksiya – müəyyən dövr ərzində ölkənin rezidentləri və qalan dünyanın rezidentlərinin yerinə yetirdiyi ticarət əməliyyatları.

Fəsil 7.

Maliyyə və pul-kredit statistikas

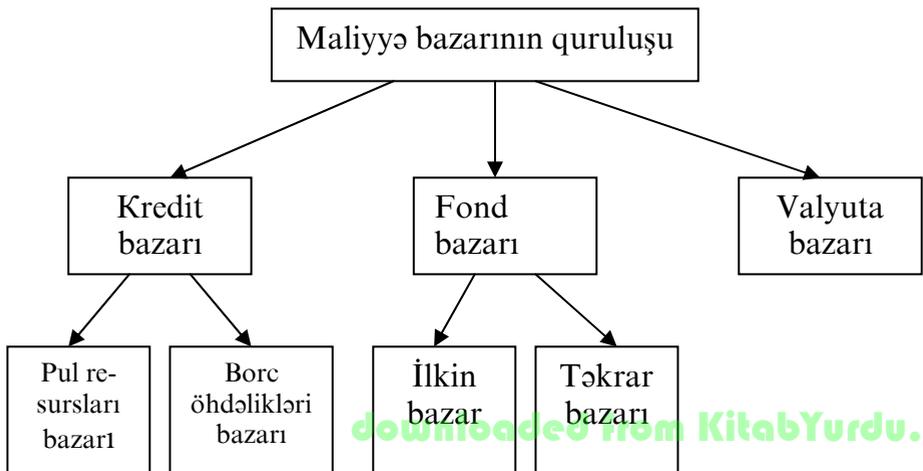
Maliyyə bazarı kapitalın kredit verənlər və borc götürənlər arasında kapitalla tələb və təklif əsasında yenidən bölüşdürülməsilir. Maliyyə bazarının subyektləri kimi: kredit verənlər, borc götürənlər və vasitəçilər çıxış edir.

Kredit verənlər əmlak və ya pulu müəyyən qaytarılma şərtləri ilə digər tərəfə borca verir. Borcverənlər ssuda kapitalına yüksək faizdə maraqlıdırlar.

Borcgötürənlər kredit verənlərdən ssuda kapitalı götürürlər.

Vasitəçilər kredit verənlərdən borc götürənlərə qədər və əksinə pul vəsaitlərin hərəkətinə kbmək edənlərdir.

Maliyyə bazarının əsas funksiyası hərəkətsiz pul vəsaitlərinin ssuda kapitalınaçevirməkdən ibarətdir. Əmtəə kimi ssuda kapitalının qiyməti faizdir.

Maliyyə bazarının həcmi (tutumu) müəyyən maliyyə aktivlərinin onlara müəyyən olmuş qiymət səviyyəsində ilkin satış imkanıdır.

Bazarın konyukturası – müxtəlif növ maliyyə aktivləri üzrə tələb və təklifin nisbətidir. Bazarın konyukturası – qiymətin səviyyəsi, dividendlər, faiz stavkaları ilə xarakterizə olunur.

Maliyyə aktivlərinin tələb və təklifi həmin tarazlıqda olmalıdır ki, bazarda təklif olunan aktivlərin tələbini birdəfəlik ödəməyə imkan versin.

Kredit bazarı maliyyə vəsaitlərinə ehtiyacı olan müəssisələr və vətəndaşlar arasında qarşılıqlı münasibətlər formasıdır. Kredit bazarı iki bazara bölünür: pul vəsaitləri ehtiyatları və borc öhdəlikləri bazarlarına bölünür.

Kredit bazarının funksiyaları aşağıdakılardır:

1. Əhalinin dövlətin şəxsi biznesin, xarici investorların əlində səpələnmiş pul vəsaitlərinin birləşdirilib, iri pul fondların yaradılması.

2. Pul vəsaitlərinin ssuda kapitalına transformasiya (çevrilməsi).

3. Dövlət orqanlarına və əhaliyə mühüm məsələləri həll etmək üçün borcların verilməsi.

Kredit qoyuluşlarının həcmi – hər hansı dövrə ərzində verilmiş ssudaların cəmidir. Orta səviyyəni müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif metodlardan istifadə olunur.

1. Verilmiş kreditlər haqqında müəyyən tarixə verilərsə, xronoji orta kəmiyyətin düsturu:

$$\bar{K} = \frac{\frac{1}{2}K_1 + K_2 + \dots + \frac{1}{2}K_n}{n-1}$$

2. Bərabər zaman fəsilləri olduqda hesabı orta kəmiyyətin düsturu:

$$\bar{K} = \frac{\sum K_i t_i}{\sum t_i}$$

3. Dövrün əvvəlinə və sonuna məlumat verilərlə, hesabı orta kəmiyyətin sadə düsturu:

$$\bar{K} = \frac{K_1 + K_n}{2}$$

tətbiq edilir.

Kreditin verilməsinin orta müddətini müəyyənləşdirmək üçün:

$$\bar{t} = \frac{\sum K_i t_i}{\sum K_i}$$

$\bar{t}$ - kreditin verildiyi orta müddət;

K_i – i-ci kreditin həcmi;

t_i – i-ci kreditin verilmə müddətidir.

Orta faiz stavkasını hesablamq üçün kreditdən istifadə üçün haqqın kreditin həcminə bölmək lazımdır:

$$\bar{S} = \frac{P}{K}$$

$$\text{Bu düsturdan: } \sum P = \sum KS, \quad \bar{S} = \frac{\sum KS}{\sum K}$$

Beləliklə, orta faiz stavkası kreditlərin konkret növləri üzrə faiz stavkası (S) və kreditin quruluşundan ($K/\sum K$) asılıdır.

İnflyasiya şəraitində nominal faiz stavkası (S) ilə yanaşı real faiz stavkası (S_p) da hesablanır.

$$S_p = \frac{S - U}{1 + U}$$

U – inflyasiya səviyyəsidir.

Orta faiz stavkasının dinamikasını öyrənmək üçün statistika dəyişən tərkibli, sabit tərkibli və quruluş dəyişikliyi indekslərindən istifadə edilir:

$$J_{\bar{S}} = \frac{\sum K_1 S_1}{\sum K_1} : \frac{\sum K_0 S_0}{\sum K_0}$$

$$J_{\bar{S}}^c = \frac{\sum K_1 S_1}{\sum K_1} : \frac{\sum K_1 S_0}{\sum K_1}$$

$$J_{\bar{S}}^d = \frac{\sum K_1 S_0}{\sum K_1} : \frac{\sum K_0 S_0}{\sum K_0}$$

Maliyyə statistikasının mühüm bölməsi fond bazarı statistikasındır. Fond bazarının subyektləri emitentlər və əmanətçilərdir.

Emitentlər sənaye müəssisəri, firmalar və dövlətdir. Onlar qiymətli kağızların buraxılışını təmin edirlər.

Əmanətçilər - müəssisə və vətəndaşlardır ki, öz kapitallarını qiymətli kağızlara qoyur, yəni onları alırlar.

Qiymətli kağızlar bazarı iki növ olur: ilkin və təkrar. İlkin bazar emissiyası və qiymətli kağızların fond vasitəsilə ilkin bölgüsünü həyata keçirir. Qiymətli kağızların təkrar bölgüsü prosesində aşağıdakı bölgüsü formalaşır:

- dövlət istiqrazları bazarı;
- bələdiyyə istiqrazları bazarı;
- kooperativ müəssisələrin aksiyaları bazarı;
- kooperativ istiqrazlar və veksellər bazarı.

Təkrar qiymətli kağızlar bazarı fond birjaları vasitəsilə qiymətli kağızların yenidən satışını həyata keçirir.

Qiymətli kağızların əsas növləri aksiya və istiqrazlardır. Aksiyalardan istifadə səviyyəsini xarakterizə edən lokal göstəricilər sisteminə aşağıdakı aiddir:

1. Aksiyanın kursu (bazar dəyəri);
2. Aksiyanın kapitallaşmış dəyəri;
3. Aksiyaların gəlirlilik əmsalı;
4. Ödəmə qabiliyyətliliyi əmsalı;

5. Divident ödəmə əmsalı.

$$\text{Aksiyanın bazar qiyməti} = \frac{\text{divident}(\%) \times 100\%}{\text{bank faizi}(\%)} \times \text{Aksiya} \text{lar}$$

nominal dəyəri

Kooperasiyanın bütün aksiyalarının bazar dəyərinin müəyyənləşdirilməsi kapitallaşma dəyəri adlanır.

Kapitallaşma = $\sum(\text{Aksiya} \text{ların sayı} \times \text{bir aksiyanın məzənnəsi})$

$$\text{Gəlirlilik əmsalı} = \frac{\text{ödənilmiş dividentlərin}}{\text{aksiyaların bazar qiyməti}} \times 100\%$$

$$\begin{aligned} \text{Ödəmə} \quad \text{qabiliyyəti} \quad \text{əmsalı} &= \\ \frac{\text{bir aksiyaya düşən divident}(\text{pul v.}) \times 100\%}{\text{bir aksiyaya düşən gəlir}(\text{pul v})} &= \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{Bir} \quad \text{aksiyaya} \quad \text{düşən} \quad \text{divident} &= \\ \frac{\sum(\text{aksiyaların sayı} \times \text{divident})}{\text{dövriyyədə olan aksiyaların ümumi sayı}} &= \end{aligned}$$

Divident ödəmə =

$$\frac{\text{bir aksiyaya düşən gəlir}}{\text{bir aksiyaya divident}} \quad \text{və ya} \quad \frac{\text{korporasiyanın xalis gəliri}}{\text{ödənilmiş dividentlərin ümumi cəmi}}$$

İstiqrazlar nominal dəyəindən yuxarı və aşağı satıla bilər. Əgər, o nominal dəyəərindən aşağı satılarsa bu endirim (diskont)

dizajio adlanır. Əgər istiqraz nominal dəyərindən yüksək satılarsa, mükafatla satılır və bu mükafat ajio adlanır.

Valyuta bazarı- valyuta satıcıları və alıcıları arasında hüquqi və iqtisadi qarşılıqlı münasibətlərinin formalaşmasına kömək edən mexanizmdir.

Valyuta bazarının iştirakçıları kommersiya bankları, qeyri-komersiya maliyyə müəssisələri, müəssisələr və ayrı-ayrı şəxslərdir.

Valyuta bazarı aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- beynəlxalq hesablamaların vaxtında həyata keçirilməsi;
- valyuta məzənnələrinin nizamlaşdırılması;
- valyutaların məzənnələri arasındakı fərq şəklində valyuta bazarının iştirakçılarının aldığı mənfəət;
- valyuta bazarlarının sığortalanması və s.

Nominal valyuta məzənnəsi – xarici valyutanın vahidlərində ifadə edilmiş milli valyutanın qiymətidir:

$$E_n = \frac{C_F}{C_d}$$

E_n – nominal valyuta məzənnəsi;

C_F – xarici valyuta;

C_d – milli valyuta.

Real valyuta məzənnəsi – qiymətin səviyyəsini nəzərə almaqla hesablanmış nominal valyuta məzənnəsidir:

$$E_k = E_n \cdot \frac{J_f}{J_d}$$

E_p – real valyuta məzənnəsi;

J_f – xarici ölkənin istehlak qiyməti indeksi;

J_d – ölkənin istehlak qiyməti indeksi.

Valyuta məzənnəsinin dəyişməsi ölkənin iqtisadi siyasətinin alətidir. Əgər dəyişdirilən valyutanın məzənnəsi aşağı düşürsə, valyuta məzənnəsinin devalvasiyası, yüksəlsə – valyuta məzənnəsinin revalvasiyası adlanır.

Devalvasiyayı xarakterizə etmək üçün statistika aşağıdakı göstəricini təklif edir:

$$\% \text{ devalvasiya} = \frac{K_e^d - K_n^d}{K_c} \cdot 100\% = \frac{\Delta K}{K_c} \cdot 100\%$$

K_c^d – köhnə (devalvasiyaya qədərki məzənnə);

K_n^d – yeni, devalvasiya məzənnəsi;

ΔK – valyuta məzənnəsinin mütləq azalmasıdır.

Bu göstərici valyuta məzənnəsinin əsas artım sürətidir.

Revalvasiyayı xarakterizə etmək üçün:

$$\% \text{ revalvasiya} = \frac{K_n^p - K_c^p}{K_n^p} \cdot 100\%$$

K_n^p – revalvasiya olunan valyutanın yeni məzənnəsi;

K_c^p – onun köhnə məzənnəsidir.

Milli pul vahidinin məzənnəsinin xarici valyutada qeydə alınması (fiksasiya olunması) valyuta koterovkası adlanır. Bu zaman milli pul vahidinin məzənnəsi birbaşa və tərs kotirovka formasında müəyyənləşir, həmçinin kross-kotirovka formasında.

Kross-kotirovka – iki ölkənin valyutalarının məzənnələrinin bir-birinə onların hər birinin üçüncü ölkənin valyutasına əsasən ABŞ dollarına nisbətən ifadə olunmasıdır.

Məsələ 1. Cari və müqayisəli qiymətlərlə ÜDM-un dəyəri haqqında aşağıdakı məlumatlar verilmişdir:

	2000	2001	2002	2003
ÜDM Cari qiymətlərdə (nominal ÜDM)		2238	21300	
Müqayisəli qiymətlərdə (real ÜDM)		1713	1100	
ÜDM-un deflyatoru (%)	1614			1515

İnflyasiyanın həcmnin necə dəyişməsinə müəyyənləşdirin.

Həlli: Hər il üçün inflyasiya həcmi *** indeksinin köməyi ilə hesablanır.

$$\text{ÜDM-un deflyatoru} = \frac{\text{nominal ÜDM}}{\text{real ÜDM}}$$

Deflyatoru hesablayaq:

$$2000\text{-ci il} = \frac{2238}{1713} 100\% = 130,65\%$$

$$2001\text{-ci il} = \frac{21300}{1100} 100\% = 1936,36\%$$

İnflyasiyanın ölçüsü ÜDM-un deflyatorundan vahidi çıxmaqla hesablanır:

$$2000\text{-ci il} \quad 1614-100=1514\%$$

$$2001\text{-ci il} \quad 130,65-100=30,65\%$$

$$2002\text{-ci il} \quad 1936,36-100+1836,36\%$$

$$2003\text{-cü il} \quad 1515-100=1415\%$$

2002-ci və 2003-cü illər üçün inflyasiyanın həcmnin dəyişilməsi:

$$Y_{\text{defl}} = \sqrt{1836,36 \cdot 1415} = 1612\%$$

2000-ci və 2001-ci illər üçün isə:

$$Y_{\text{defl}} = \sqrt{1514 \cdot 30,65} = 215\%$$

Məsələ 2. A əmtəəsinin mal göndərilməyi üzrə aşağıdakı məlumatlar verilmişdir:

Ölkələr	Göndərmələrin həcmi, min ədəd	Xarici ticarət qiyməti (doll.)
---------	-------------------------------	--------------------------------

	Əsas dövr q_0	Hesabt dövrü q_1	Əsas dövr P_0	Hesabat dövrü P_1
Bolqarıstan	500	350	100	101
Almaniya	100	150	95	96
Çin	400	600	96	97
Yekun	1000	1100	-	-

- 1) A əmtəsinin orta göndərsə qiymətini
- 2) Orta xarici ticarət qiymətinin dinamikasını müəyyənləşdirin.

Həlli: 1) A əmtəsinin orta göndərmə qiyməti aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\bar{p} = \frac{\sum qp}{\sum q}$$

Əsas dövr üçün:

$$\bar{p}_0 =$$

$$\frac{500 \cdot 100 + 100 \cdot 95 + 400 \cdot 96}{500 + 100 + 400} = \frac{50000 + 9500 + 38400}{1000} = 97,9 \text{dollar}$$

$$\bar{p}_1 = \frac{350 \cdot 101 + 150 \cdot 96 + 600 \cdot 97}{350 + 150 + 600} = \frac{35350 + 14400 + 58200}{1100} = 98,1 \text{dollar}$$

Ölkələr	Göndərmələrin quruluşu		Fərdi xidmət indeksləri $ip = \frac{P_1}{P_0}$
	Əsas dövr	Hesabt dövrü	
Bolqarıstan	0,5	0,32	101

Almaniya	0,1	0,14	101
Çin	0,4	0,54	101
Yekun	$\sum d_0=1$	$\sum d_1=1$	

Orta xarici ticarət qiymətləri indeksləri:

$$J_p = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1} : \frac{\sum q_0 p_0}{\sum q_0} = \frac{\sum d_1 p_1}{\sum d_0 p_0} \text{ dəyişən tərkibli indeksdir.}$$

$$J_p = \frac{0,32 \cdot 101 + 0,14 \cdot 95 + 0,54 \cdot 97}{0,5 \cdot 100 + 0,1 \cdot 95 + 0,4 \cdot 96} = \frac{32,32 + 13,44 + 52,38}{50 + 9,5 + 38,4} = \frac{98,14}{97,9}$$

Fəsil 8.

İstehsal fəaliyyətinin səmərəliliyi statistikas

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

«İqtisadi səmərə» və iqtisadi səmərəlilik eyni bir anlayışın iki tərəfini əks etdirirlər. «Səmərə» anlayışı hərəkət, nəticə mənasını versə də, «səmərəlilik» - nəticəli, məhsuldar, əhəmiyyətli kimi anlamda işlənir.

İqtisadi səmərə iki növ olur: istehsal – ümumi buraxılış, ümumi əlavə edilmiş dəyər – mütləq, müsbət kəmiyyətdir. Təsərrüfat mənfəət, zərər – mütləq, müsbət və ya mənfə kəmiyyətdir.

İqtisadi səmərənin onun əldə olunmasına məsrəflərə və ya resurslara nisbəti iqtisadi səmərəliliyi müəyyən edir və o da nisbi kəmiyyətdir.

Səmərəlilik həmçinin məsrəf və resursların hesabına arta və ya azala bilər. Səmərəliliyin yüksəldilməsinin məqsədi – əlavə məsrəflər olmadan əlavə səmərə alınmasıdır. Bu da resurslara və cari məsrəflərə qənaət hesabına əldə edilir. Beləliklə, iqtisadi səmərə kimi, yəni istehsal və təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsi kimi aşağıdakı göstəricilər çıxış edir:

- ümumi buraxılış;
- ümumi daxili məhsul;
- ümumi əlavə edilmiş dəyər;
- mənfəət;

Resurslar kimi:

- canlı əmək
- əmək vasitələri
- əmək predmetləri.

Cari məsrəflər – resurslardan istifadə və istehsal fəaliyyətinin nəticələrinin reallaşdırılması ilə əlaqədar xərclərdir.

İctimai istehsalın səmərəliliyinin ümumiləşdirici göstəriciləri aşağıdakılardır:

1. Resurs variantı

$$F_{\text{res}} = \frac{\text{ÜDM}}{\text{əsas fondlar} + \text{dövriyyə fondları} + \text{istehsalda məşğulların sayı}}$$

Məsrəf variantı

2. Cari məsrəflərin səmərəliliyi

$F_{\text{məs}}$

$$= \frac{\ddot{U}DM}{\text{əsas fondlar amor} - \text{si} + \text{aralıq istehlak} + \text{əmək haqqı fondu}}$$

Resurs və məsrəf variantlarında göstəricilərin qarşılıqlı əlaqəsini aşağıdakı cədvəldə təsvir etmək olar:

Resurslar	Cari məsrəflər
1. Əmək vasitələri (əsas fondlar Əf)	Əsas fondların istehlakı prosesində istehlakını amortizasiya əks etdirir
2. Əmək predmetləri (dövriyyə fondları) (Df)	Aralıq istehlaka – məhsul və xidmətlər istehsalına əmək predmetlərinin məsrəfləri (xammal materiallar, yarımfabrikatlar və yanacaq) özündə birləşdirir
3. $\ddot{U}DM$ -un istehsalında məşğul olan əmək resurslarının sayı	Əməyin ödənilməsi fondu – canlı əməyin məsrəflərinin pula ifadəsidir

İctimai istehsalın səmərəliliyinin xüsusi göstəriciləri ümumiləşdirici göstəricilərinə əsaslanır. İstehsalın resurslarından istifadəni və məhsulun istehsalı prosesində cari məsrəfləri xarakterizə edən xüsusi göstəricilər istehsalın səmərəliliyinin artım ehtiyatlarının müəyyənləşdirilməsi nöqtəyi-nəzərindən vacibdir.

1. Canlı əməyin səmərəliliyi

(əmək haqqı vahidinə düşən canlı əməyin nəticəliliyi) - $\frac{\ddot{U}DM(\Theta ED)}{\text{əməyin ödənilmə fondu}}$

2. Son məhsulun vahidinin əmək haqqı

tutumu $\rightarrow \frac{\text{əməyin ödənilmə fondu}}{\ddot{U}DM(\Theta ED)}$

3. İctimai əməyin

məhsuldarlığı $\rightarrow \frac{\ddot{U}DM(\Theta ED)}{\text{iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı}}$

4. Fondverimi $\rightarrow \frac{\ddot{U}DM(\Theta ED)}{\text{əsas fondların orta illik dəyəri}}$

5. Fondtutumu $\rightarrow \frac{\text{əsas fondların orta illik dəyəri}}{\ddot{U}DM(\Theta ED)}$

6. Aralıq istehlakın hər vahidinə

son məhsulun həcmi $\rightarrow \frac{\ddot{U}DM(\Theta ED)}{\text{aralıq istehlakın həcmi}}$

7. Əsas fondların amortizasiyasının bir vahidinə düşən son

nəticənin həcmi $\rightarrow \frac{\ddot{U}DM(\Theta ED)}{\text{amortizasiya}}$

8. Beynəlxalq müqayisələrdə istifadə edilən həyat səviyyəsi

göstəricisi $\rightarrow \frac{\ddot{U}DM(\Theta ED)}{\text{vergilərin həcmi (cəmi və növləri üzrə)}}$

Təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəsi - mənfəətdir.

Makrosəviyyədə «ümumi mənfəət» milli hesablar sistemində gəlirlərin yaranması hesabının balanslaşdırıcı maddədir.

Ümumi mənfəət = ümumi daxili məhsul + istehsala və idxala subsidiyalar – muzzdlu işçilərin əməyinin ödənilməsi – istehsala və idxala vergilər kimi hesablanır.

Satışdan mənfəət = məhsulun satışından əldə olunan pul vəsaiti – tam maya dəyəri:

$$\Pi = \sum qp - \sum qz$$

q – məhsulun fiziki həcmi;

p – məhsul vahidinin qiyməti;

z – istehsal və satışla əlaqədar məsrəflər;

$\sum qp$ - məhsulun satışından pul vəsaiti;

$\sum qz$ - məhsulun tam maya dəyəri.

Beləliklə, mənfəətin həcmi – aşağıdakı amillərdən asılıdır:

q – məhsulun fiziki həcmi;

p – qiyməti;

z – onun maya dəyəri.

Keçmiş əməkdən istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən göstərici – rentabelliyn səviyyəsidir.

Mənfəət və rentabelliyn səviyyəsi göstəriciləri - mənfəətliliyi xarakterizə edir. Mənfəət - təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsini (səmərəsini) əks etdirən mütləq göstəricidir.

Rentabellik səviyyəsi - keçmiş əməyin nəticəliliyini xarakterizə edən nisbi göstəricidir.

a) məhsulun rentabellik səviyyəsi:

$$R = \frac{\Pi}{\sum qz} 100\%$$

Π - məhsulun satışından mənfəət;

$\sum qz$ - satılmış məhsulun tam maya dəyəri

b) xalis rentabelliğin səviyyəsi – 1 p.vahidi satılmış məhsula alınmış mənfəət:

$$R = \frac{\Pi_{xal}}{\sum qz} 100\%$$

Π_{xal} – xalis mənfəət

$\sum qz$ – məhsulun satışından pul vəsaiti

v) istehsal fondlarının rentabellik səviyyəsi 1 p.vahidi istehsal fondlarından alınan mənfəətin həcmi:

$$R = \frac{\Pi}{\text{əsas fondların orta səv} + \text{dövrüyyə fond.ortasəv.}}$$

Π – balans mənfəəti.

q) müəssisənin rentabellik səviyyəsi - müəssisənin aktivlərinin 1 pul vahidindən nə qədər mənfəət alınmasını göstərir:

$$R_{müəs} = \frac{\Pi_{xal}}{a} 100\%$$

a – müəssisənin bütün aktivlərinin cəmi.

Əsas fondlardan istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilər aşağıdakılardır:

1. Fondtutumu $\delta = \overline{\partial \phi} : Q$

2. Fondverimi $U = Q : \overline{\partial \phi}$

3. Əməyin əsas fondlarla silahlanması

$$= \frac{\overline{\partial \phi}}{T_s} = \frac{\text{əsas fondların orta illik dəyəri}}{\text{ən böyük növbədəki işçilərin sayı}}$$

Q – istehsalın nəticəsidir

Dövriyyə vəsaitlərinin istehsal prosesindəki həcmi onun dövriyyəsi prosesindən asılıdır. Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinə aşağıdakı göstəricilər xarakterizə edir:

1. Dövretmə əmsalı =

$$\frac{\text{satılmış məhsulun həcmi}}{\text{dövriyyə vəsaitlərinin orta illik dəyəri}} = \frac{R}{\overline{DB}}$$

Bu göstərici müəyyən həcmdə satılmış məhsulun hazırlanması dövründə dövriyyə vəsaitlərinin sayını göstərir.

2. Təhkim olunma əmsalı

$$\text{Təhkim olunma əmsalı} = \frac{R}{\overline{DB}}$$

Satılmış məhsulun bir vahidinin istehsalı üçün zəruri olan dövriyyə vəsaitlərinin həcmi xarakterizə edir.

3. Bir dövrün müddəti (günlə)

$$T = \frac{D}{Kg} = D : \frac{R}{DB} = \frac{D \cdot \overline{DB}}{R} = D \cdot K_{\text{töl}}$$

D – dövrdə təqvim günlərinin sayı.

4. Dövriyyənin sürətlənməsindən azad olan vəsaitin məbləği:

$$\Sigma = \frac{(T_1 - T_0)R}{D}$$

Dünya iqtisadiyyatının inkişafının müasir mərhələsində materiallardan istifadənin göstəriciləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu onunla əlaqədardır ki, təbii resursların ehtiyatları azalır, onların qiymətləri isə yüksəlir. Ona görə də resurslara qənaət edən texnologiyalara, təkrar emala üstünlük verilir. Onları əks etdirmək üçün istehsalın materialverimi və materialtutumu göstəricilərindən istifadə edilir. Bu göstəricilər aşağıdakı variantlarda hesablanı bilər:

1) aralıq istehlakın bir vahidinə düşən əlavə edilmiş dəyər istehsalı göstəricisi (əsas kapitalın amortizasiyası aid edilməyən material məsrəfləri)

$$E = \frac{\text{ümumi əlavə edilmiş dəyər}}{\text{aralıq istehlakın dəyəri}}$$

2) Material məsrəflərinin bir vahidinə düşən xalis əlavə edilmiş dəyər (milli gəlir) istehsalı göstəricisi:

$$E = \frac{\textit{xalis məhsul}}{\textit{material məsrəfləri}}$$

3) Konkret məhsul növünün istehsalına dövriyyə kapitalının konkret növünün məsrəf göstəriciləri. Onlar həm natural, həm də dəyər ifadə, dövriyyə kapitalının müxtəlif növünün faktiki məsrəfinin istehsal olunmuş məhsulun dəyərinə nisbəti kimi hesablanır. Müxtəlif növ məsrəfləri hesablamaq üçün ümumi daxili məhsulun sahələrarası balansından geniş istifadə edilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Афанасьев В.Н.,Маркова А.И.,СНС в статистике России.- Оренбург,1997
- 2.Башкатов Б.И.,Матвеева В.М.,СиденкоА.В.Международная статистика.-М.,1999.
- 3.Буглай В.Б.,ЛивенцовН.Н. МЭО ,под.ред.Н.Н.Ливенцова.- М.,1996.
- 4.ЕлисееваИ.И.,Костеева Т.В., Хоменко Л.Н.Международная статистика.-Минск,1995
- 5.Сиденко А.В.,Матвеева В.М.Международный статистический учет.М.,1999.
- 6.Башкатов Б.И.,Карпухина Г.Ю.Международная статистика труда.М.2001
- 7.Ионцев В.Мировые миграции.-М.1992